

נכון יהיה הר בית ה'

בירור הלכתי בעניין עליה להר הבית בזמן הזה

אברהם ישראל סילבצקי

ר"מ בישיבת מרכז הרב

כל הזכויות שמורות למחבר

ירושלים תובב"א

מהדורה ראשונה ה'תשע"ח (2017)

אין לשכפל או להעתיק לצלם להקליט לתרגם לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני אופטי מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי כל שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מהמחבר.

תוכן

5.....	א. הסתמכות על קביעת הרדב"ז
8.....	ב. האם יש מסורת בנוגע לכיפת הסלע
11.....	ג. תשובת הרדב"ז כשלעצמה
14.....	ד. דעת בעל הכפתור ופרח
21.....	ה. יוסף בן מתתיהו וממצאים ארכיאולוגיים
31.....	ו. על פי הכפתור ופרח טמא מת אסור בכניסה לכל הר הבית בזמן הזה
32.....	ז. החיל האסור בכניסה לטמא מת
34.....	ח. דרכו של הגר"ש גורן זצ"ל להתיר כניסה לדרום
36.....	ט. נסיון ההוכחה של הרב זלמן קורן שליט"א
42.....	י. דרכו של הגר"ד ליאור שליט"א אינה מאפשרת הליכה בצד המערבי
44.....	יא. סיכום

הקדמה

הלב נקרע נוכח חילול השם הנורא בהר הבית. נוכרים ושונאי ישראל עושים בו כבשלהם, בני השפחה דוחקים ומשפילים את בני הגבירה ועל כגון זה דרשו חז"ל – "במסתרים תבכה נפשי מפני גוה – מפני גאוותן של ישראל שניטלה מהן וניתנה לאומות העולם". מקום בית מקדשנו ותפארתנו, משובש ליבנו ותקותנו, נתון למרמס רגל ערל וטמא הבאים בו, ואף יוצאים ממנו על מנת לפגע ולהרוג. המקום אמנם כבוש למעשה על ידינו ולנו האפשרות הבלעדית להחליט מי נכנס מי יוצא באיזה גיל ומתי, אך אין ספק כי שאלת הריבונות והמשילות העתידית על הר הבית היא העומדת על הפרק. משום כך שומה עלינו לבחון מה הן הדרכים הנכונות והאמתיות לחזק את ריבונותנו בהר בית ה'. אל לנו לשכוח כי מאבקנו על חיזוק הריבונות בהר הבית איננו ככל מאבק במקום אחר בארץ ישראל. קדושת הר מרום הרים כמקום בו שוכנת השכינה, קדושה שהתקדשה גם לעתיד לבוא עד עת ינהרו אל בית השם כל הגויים, היא העומדת בבסיס כל מאווינו וכל שאיפותינו בהר הבית בפרט ובארץ ישראל בכלל. קדושת המקום הזה, היא אבן היסוד ואבן הפינה של זכותנו וחובתנו המוסרית-אלוקית במאבקנו על הריבונות שלנו בהר הבית ובארץ ישראל, עת קוראים אנו באזני העולם כולו כי שבנו הביתה ולא נזוז מכאן עד יאיר ה' אור חדש בציון. כל פגיעה ח"ו בקדושת המקום על ידינו, כל ניסיון להעפיל אל ההר שלא מכח הציווי האלוקי המוחלט, שלא בכובד ראש מתוך חרדת קודש ואחריות הלכתית לעצמנו ולבאים אחרינו, לא רק שאיננה מחזקת את ריבונותנו במקום, עוד פוגעת היא בזכותנו הבסיסית ובאחיזתנו במקום הקדוש הזה ובכל ארץ ישראל. זלזול באחריות ההלכתית ובבירור השאלות ההלכתיות כולן עד לאחת בלא משוא פנים, היא למעשה כריתת הענף עליו אנו יושבים, הצידוק המוסרי אלוקי שממנו אנו שואבים את כוחנו להיאבק על ריבונותנו בהר בית ה'.

עלינו אם כך, לעשות אוזנינו כאפרכסת, לשמוע דברי חכמים, לברר עד כמה שידינו משגת את דעת רבותינו בעניין זה. משום כך אני לכשעצמי מרגיש חובה למסור את ששמעתי ממר"ז מרן הגאון הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא זצ"ל אשר התבטא בדברים ברורים בעניין. אין ספור פעמים חזר ואמר שאין לעלות בימינו להר הבית מפני שאי אפשר לצאת מידי ספק איסור בעלייה להר כיום. כאשר נשאל על רב אחר בן גילו שהתיר היה מוסיף ואומר – "אילו היו אומרים לך על חתיכה שהיא בשר ואחד היה אומר שהיא חלב וחייבים על אכילתה כרת האם היית אוכל? אני לא הייתי אוכל, לדעתי אי אפשר לצאת מידי ספקות כרת ואיסורים בעליה להר כיום". בשנת תשס"ז ביום ירושלים האחרון בו דיבר מר"ר זצ"ל בישיבה, סיפר שמישהו הראה לרב צבי יהודה זצ"ל חוברת ובה מפות המראות את המקומות ה"מותרים" בעליה להר, והשיב לו הרב צבי יהודה זצ"ל בהראותו באצבעו – "נאך א שטיקעל כרת, נאך א שטיקעל כרת" ("עוד חתיכת כרת, עוד חתיכת כרת"). הקפדתו של מר"ר זצ"ל בנושא זה היתה כל כך גדולה עד שבאחת הפעמים שהגיע לבית המדרש של הישיבה אחד מגדולי תלמידי החכמים שליט"א המתירים עליה להר, הביע תרעומת רבה על כך שהוא מתיר לעלות וביקש ממני לוודא שאין הוא מדבר עם בחורים בישיבה בעניין הר הבית.

פעם סיפר לי מר"ר זצ"ל כיצד בירושלים העתיקה עוד בהיותו ילד, היו נעצרים במקום מסומן על ידי חבל שירד מן התקרה באחד משערי הר הבית מחשש שמא יכנסו להר. לא הייתה כל מניעה ביטחונית, ולא חסרו מקוואות בירושלים, ועם כל זאת נזהרו שלא להיכנס לכל שטח ההר מחמת הספיקות. כששאלתי שמא התחדשו דברים בחפירות ובמצאים הארכיאולוגים וכן בהכרעות ההלכתיות בנוגע לעליה להר מאז, ענה לי שלא התחדש דבר, מה שהתחדש הוא שפחות פוחדים מכרת.

בעזרת השם יצא לאור בקרוב קונטרס בו יתבררו הדברים באריכות ואצרף משא ומתן בעניין זה עם גדולי תלמידי החכמים עליהם נסמכים העולים להר, בביאור מקיף ומעמיק כדרכה של תורה. עד אז אכתוב את עיקרי הדברים למען יוכל כל מבקש את דבר ה' זו הלכה לדעת לכל הפחות את הסיבות העיקריות לכך שהנכנס עתה אל ההר אינו יכול לצאת מידי ספקות איסור וכריתות רח"ל. זאת עוד מבלי לדון בשאלת הטהרה והאחריות הציבורית בנושא זה. מפאת הקיצור, גם ההערות הינן חלק משמעותי מגוף הדברים כאשר המעט שבהן מחזיק את המרובה והמשכיל יוסיף מהן דעת.

א. הסתמכות על קביעת הרדב"ז

נקדים כי הר הבית המקודש היה ת"ק אמה על ת"ק אמה, טמא מת (אפילו המת עצמו) מותר בכניסה להר הבית, כאשר נטהר מטומאה היוצאת מגופו (נדה, יולדת, זב, זבה, בעל קרי). על מנת להיכנס לחיל שהקיף את עזרות המקדש צריך להיטהר מטומאת מת, דבר שאין ביכולתנו לעשות כיום. טמא מת הנכנס למקום העזרות (ישראל, כהנים) חייב כרת. אילו ידענו בבירור היכן מקום העזרות והחיל, היה נותר שטח הר הבית הפנוי מן העזרות והחיל, מותר בכניסה גם לטמאי מתים (וראה לקמן דעת הכפתור ופרח לפיו גם כניסה לטמא מת אסורה בהר הבית בזמן הזה). השטח הנקרא הר הבית כיום, גדול הרבה יותר מת"ק אמה על ת"ק אמה, כך שישנם מקומות שאינם מכלל הר הבית המקודש האסור בכניסה לטמאים בטומאה היוצאת מגופם. העובדה שעדיין איננו יודעים למעשה היכן היו ממוקמים העזרות והחיל בכל שטח ההר הקיים, היא המונעת את הכניסה לשטח, בעוד אנו טמאים בטומאת מת.

ההתייחסות אל כיפת הסלע כאל מקום המקדש (או מקום קדש הקדשים) פותרת לכאורה את בעיית מיקומי העזרות (לעניין החיל ראה בהמשך) ומבררת מקומות המותרים בעליה. ואכן רושמי מסעות שונים שהגיעו לארץ ישראל (מר' בנימין מטודילה ועד המכונה תלמיד הרמב"ן ועוד) התייחסו אל כיפת הסלע כאל מקום המקדש. תפיסה זו רווחה גם אצל המוסלמים והנוצרים שהתגוררו בירושלים והיא רווחת עד היום הזה. אף אחד מגדולי הפוסקים (כפי שיובא להלן) שעסק בסוגיא זו, לא ראה בתיאורים אלה דבר המעלה או מוריד בשאלת ההכרעה בספקות איסורי כרת החמורים, היות והדברים נכתבו כתיאור גרידא, ולא כקביעה הלכתית. התיאורים הנ"ל תיעדו את התפיסה הרווחת באותם ימים אך מעולם לא התיימרו להכריע ולקבוע מסמרות להלכה בנוגע לעליה להר בטומאה או לאפשרות הקרבת הקרבנות בזמן הזה וכדומה¹.

מבין רושמי המסעות השונים יש לציין את רבינו עובדיה מברטנורא שכתב באיגרת – "גם חקרתי על אבן השתיה ששם היה הארון מונח. ורבים אומרים כי היא תחת כיפה אחת יפה גבוה וכו'". רבינו עובדיה מברטנורא לא מכריע ואיננו קובע באופן מוחלט היכן מקום אבן השתיה, הוא משתמש בלשון מסופקת ומסוייגת – "ורבים אומרים". הרע"ב הגיע לירושלים לפני כחמש מאות שנה, אחרי כל אותם רושמי מסעות שמצטטים את דבריהם בנוגע לכיפת הסלע ומקום אבן השתיה. אין ספק ששמע והכיר את הדעה הרווחת שנרשמה על ידם. אם כן יש כאן למעשה קביעה ברורה שהתיאורים במשך הדורות, אין בהם בכדי להכריע באופן וודאי ומוחלט והדעה הרווחת אין בה בכדי לקבוע בלא ספק, בקנה מידה הלכתי, היכן מקום אבן השתיה. אכן, בשונה מרושמי המסעות שציינו את מקום קודש הקדשים ושאר מקומות בירושלים וארץ ישראל לפי המקובל והרווח באותם ימים ובשונה ממקומות אחרים אותם ציין רע"ב באגרתו, בעניין זה העיד רבינו עובדיה מברטנורא על עצמו, שחקר על אבן השתיה. מסקנת החקירה העובדתית-הלכתית אודות מקום אבן השתיה לא איפשרה לרבינו עובדיה מברטנורא להסתפק בציון הרווח, משום כך ככל הנראה נותר בלא הכרעה מוחלטת.

¹ דוגמא מובהקת להתייחסות אל כיפת הסלע כמקום קודש הקדשים כל עוד אין הדבר נוגע להלכה למעשה, מוצאים אנו בספר דרך הקדש למהר"ח אלפאנדארי, מגדולי עולם שחי לפני למעלה משלוש מאות שנה ועסק בירושלים בכל נושא הקודש והמקדש. מחד הוא מזכיר בספרו (קדושה עשירית סי' ג') שהגויים אומרים שאבן השתייה תלויה באוויר, דבר שסותר את דברי חז"ל וכו' ומשמע שמדובר במקום ידוע ומפורסם, היינו כיפת הסלע. מאידך גיסא כאשר הוא דן באפשרות שהמסילה בשער הכותנה נכנסת במעט להר הבית המקודש עם השלכות מעשיות לאפשרות לעלות שם, מברר המהר"ח אלפאנדארי (קדושה שלישית סי' ב') – "והוראה יראה שאם היה חוט מתוח מכותל מערבי שלא זזה משם שכינה מקרן דרומית שלה עד הצפון במדה שאדם מודד ת"ק אמה, נכנס בתוכו מקום מסילה זאת לפניו בהר הבית". המהר"ח אלפאנדארי איננו מסתמך על העובדה הפשוטה שניתן לראות משער הכותנה את כיפת הסלע, על מנת להוכיח שהמסילה נמצאת בטווח ת"ק האמה. הוא מודד לא פחות מאשר מן הקרן הדרומית של הכותל המערבי. מידת הת"ק אמה היתה ידועה היטב למהר"ח אלפאנדארי ועמה הוא מדד, ואם כן וודאי לא נסתרה מעיניו העובדה שאם הקרן הדרומית היא תחילת הת"ק לא יתכן שכיפת הסלע היא מקום קדש הקדשים באשר היא קרובה מדי לקצה הצפוני של הת"ק אמה המקודשים. ועם זאת מדד מן הקרן הדרומית כדי לעמוד על כך שגם אם הת"ק המקודשים היו בדרום ההר, שער הכותנה הוא בטווח הת"ק אמה.

התשובה היחידה המצויה כיום בידינו, שהתייחסה באופן הלכתי לשאלת העליה להר ולמיקום המקדש והעזרות והקובעת לכאורה שכיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים, היא תשובת הרדב"ז.² ואכן רבנים המתירים עליה להר הבית כפי שעולים כיום, מסתמכים להלכה על תשובה זו.³ אם כיפת הסלע היא אכן מקום קודש הקדשים, ניתן לתחום את גבולות העזרות לחומרא ואף את גבולות הר הבית המקודש (ת"ק אמה על ת"ק אמה) לחומרא ובכך לכאורה ניתן למצוא מקום לעלות לשטח ההר שנקרא כיום "הר הבית". שטח ההר המישורי כיום הוא גדול הרבה יותר מת"ק אמה על ת"ק אמה כפי שכבר כתבנו לעיל. אם כן, על פי ההנחה שמקום קה"ק הוא בכיפת הסלע בהכרח הורחב השטח לדרום ולצפון³ [מבלי האפשרות לקדש את ההרחבה בקדושת הר הבית התחום בת"ק אמה על ת"ק אמה].

עליה להר כיום על פי הצבת קה"ק בכיפת הסלע (הקו הלבן המקווקו מסמן את מקום הליכת רוב העולים).

צילום: ישראל ברדוגו. באדיבות 'אל הר המור'.

על אף שהרבנים המתירים שליט"א מסתמכים על תשובת הרדב"ז להלכה ומתירים על פיה את העליה להר כפי שעולים כיום, גדולי ירושלים בדורות הקודמים שעסקו בסוגיא זו למעשה, מעולם לא התינו לסמוך על תשובה זו להלכה. אם מפאת קושיות על שיטתו ואם מפאת הסתירות הרבות המצויות בתשובתו זו, אשר קשה ליישבן באופן המניח את הדעת. תשובת הרדב"ז אמנם מצוטטת על ידי הפוסקים הבאים אחריו בהקשרים שונים, אך רובם המוחלט של אותם הפוסקים המצטטים חיו בגולה, מעולם לא ראו את הר הבית בעיניהם ולא היה ביכולתם לעמוד על הסתירות המציאותיות הרבות ועל הקשיים שבדבריו⁴. רק מי שרואה בעיניו את הר הבית, ולמשל רואה את המרחק מהכותל הדרומי לכיפת הסלע יכול להבין עד כמה סותר עצמו הרדב"ז בתשובתו, כאשר מחד גיסא מזהה הוא את הכותל הדרומי ככותל העזרה ואת מסגד אל אקצא כחלק בלתי נפרד מהר הבית שבנוי כיפין על גבי כיפין ומאידך גיסא מזהה את כיפת הסלע כמקום

² הגר"ד ליאור שליט"א במכתביו אלי כתב, שאין הוא בטוח אם כיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים כדברי הרדב"ז או מקום המזבח, דבר זה לכשעצמו לכאורה איננו מובן וצריך בירור וראה להלן.

³ לפי חלק מהשיטות בשיעור האמה בהכרח הורחב ההר גם ממזרח ו/או ממערב.

⁴ הברכ"י בס' תקס"א סק"ג התיר על פי הרדב"ז להכנס לפתחים ובעליות בלבד ולא קבע שמקום קה"ק הוא בכיפת הסלע. האפשרות להכנס אל הפתחים ואל העליות (גג המדרסה העות'מנית וגג המדרשה המג'ליכית – ראה מאמרו של הר"ז קורן שליט"א מעלין בקדש ל') נותרת על כנה גם אם ננקוט שכיפת הסלע היא מקום קה"ק לחומרא ולא נקבל זאת כקביעה מוחלטת. החיד"א כמובן לא התיר עליה להר עצמו. ועיי' מה שנכתוב לקמן בתשובת הרדב"ז.

קודש הקודשים, דבר שאיננו עומד במבחן המציאות. זו רק דוגמא אחת מני סתירות רבות בתשובה זו שניתן לעמוד עליהן אך ורק מתוך הכרת המציאות. על כן כאשר נזקקו גדולי ירושלים, שהכירו את המציאות לאשורה, להכריע להלכה ולמעשה, לא סמכו את ידם גם על המצטטים במשך הדורות שרגלם מעולם לא דרכה בירושלים⁵.

מלבד דבריו המפורשים של מורי ורבי זצ"ל נזכיר את הגר"מ טוקצ'נסקי זצ"ל שעל אף שבאופן תיאורטי השתדל להציל את תשובת הרדב"ז מהקושיות הרבות, כאשר נזקק לדון להלכה ולמעשה, הן בעניין מקום המזבח והן בכדי למצוא מקום שאפשר להתיר בו תפילה ובניית בית כנסת על ההר, לא סמך על תשובת הרדב"ז וכך כתב (עיר הקדש והמקדש ח"ה פ"ו) – "... שנית שבכלל אין עמדת הסלע מתאימה לעמדת האבן השתיה לפי המידה מכותלי המזרח ומערב של הר הבית עד שהחוקרים בטלוהו מיחס אל האבן השתיה. וגם לדידי שעמלתי ע"י שתי השערות חדשות להתאים את קרן מערבית דרומית שלו למקום נקודת אבן השתיה – אינן אלא השערות באין בטוחות על זה. ומכיון שהאבן הלזו אינה מוכיחה על עצמה – כיצד תוכיח על מקום המזבח?

גם הגר"י ולדינברג זצ"ל בעל הציץ אליעזר (ח"י סי' א') כתב – "אין אתנו יודע עד מה בדיוק מקום קודש הקדשים שמשם נמדוד את המדידות, והגם שבש"ת רדב"ז סימן תרל"ט, ועוד, קובעים שמקום אבן השתיה הוא איפוא שנמצא כיום המסגד עומר, ומשם צריכים איפוא למדוד המדידות, אבל אחרים חולקים על ההנחה הזאת, כידוע וראה שם שהארץ מאד בדחיית האפשרות להסתמך על דברי הרדב"ז למעשה, והביא מזקני ירושלים שהיו נזהרים להתקרב למקומות שונים אף מחוץ להר הבית ומעולם לא סמכו להלכה על קביעת הרדב"ז.

הגר"י וייס זצ"ל גאב"ד העדה החרדית בירושלים בשו"ת מנחת יצחק כתב (ח"ה סי' א') – "ומה דקמן מדברי הרדב"ז, דנקט לודאי, שהסלע העומד בבית תפילתם בעוה"ר, היא אבן השתי, וא"כ הרי יכולין לחשוב ע"ז כל הגבולין... חוץ ממה דסותר עצמו הרדב"ז, מיני' ובי' (בסי' תרצ"א)... עוד, הרי חלקו הרבה גדולים להדיא על הרדב"ז בזה, וס"ל דאין לסמוך ע"ז לקולא, אלא כל השטח קאי בספק כרת, אף משום טומאה לבד".

כמו כן, הגר"ע יוסף זצ"ל פקפק על קביעת הרדב"ז וכתב שאין לסמוך עליה להלכה לעניין עליה להר (יביע אומר ח"ה, יר"ד סי' כ"ו) – "ובאמת שקשה מאד לצמצם ולדעת מקום העזרות והחיל, שאף שבש"ת הרדב"ז ח"ב (סי' תרצא) כ', שאין ספק שהאבן הנקראת אלצכרא (כיפת הסלע) היא האבן השתיה, שעליה היה הארון בבית קדש הקדשים. ע"ש. (וע"ע בשו"ת חתם סופר יר"ד סי' רלו). אבל במקום אחר כתבנו לפקפק ע"ז, וכבר מצאנו עוררים על כך. ואף שידוע לנו שהכותל המערבי, הוא חומת הר הבית המערבית, (ודלא כמ"ש הרדב"ז שם שהוא כותל העזרה), ומשם לחומה המזרחית ת"ק אמה, מ"מ הרי אין ידוע לנו המרחק שבין הכותל המערבי לכותל בית קדש הקדשים".

מי לנו כהגר"ש גורן זצ"ל שניסה למצוא כל דרך להתיר עליה להר הבית ובכל זאת לא היה מוכן לסמוך להלכה על תשובת הרדב"ז הקובעת שכיפת הסלע הוא מקום קודש הקדשים וכך כתב בספר הר הבית עמ' קפ"ד – "היוצא מכל זה שאין לקבוע את תחומי הר הבית והמקדש על סמך המרחקים מהסלע הנקוב ולא לפסוק הלכות הנוגעות לאיסור כרת על סמך השערות, ואנו אין לנו אלא ללכת אחרי כל החומרות המוסמכות של הראשונים וגדולי האחרונים שניתנות להולמן במשנה בגמ' ובהלכה". את דרכו של הגר"ש גורן למצוא דרך לעלות אל ההר נזכיר בהמשך

⁵ מהגאון רצ"ה קלישר זצ"ל שביקש למצוא כל דרך להקריב קרבן בזמן הזה, יש לראות בצורה מובהקת עד כמה נבעה ההסתמכות של גדולי הדורות בחו"ל על תשובת הרדב"ז מחוסר הכרת המציאות. שהנה לגבי מציאת מקום המזבח הניח הרב קלישר באופן פשוט, שניתן למדוד מן הכותל המערבי הקיים היום את המרחקים השונים (11 אמה לקודש הקודשים וכן הלאה) ובכך למצוא את מקום המזבח ללא קושי. הנחת היסוד של הרב קלישר שהכותל המערבי הקיים כיום הוא הוא כותל העזרה, נבעה כתוצאה מקבלת דברי הרדב"ז בתשובה כפי שהן. הרב קלישר מעולם לא היה בירושלים ולא יכול היה לדעת שאין לקביעה זו כל אחיזה במציאות.

עוד דוגמא מובהקת לכך ניתן למצוא בחת"ס, שרבים ביקשו לסמוך עליו כמי שמקבל את תשובת הרדב"ז, שמחד אכן סמך על תשובת הרדב"ז, מאידך הבין בגמ' בזבחים שבית המקדש לא נבנה בפסגת ההר כי אם בשיפועו דבר הסותר לחלוטין את קביעת הרדב"ז.

הדברים, בכל מקרה מעולם לא עלה על דעתו להתיר הקפה של כיפת הסלע כפי שעולים היום על סמך תשובת הרדב"ז⁶

ב. האם יש מסורת בנוגע לכיפת הסלע

על אף שהאיזכורים של כיפת הסלע במקורות השונים במשך הדורות היו ידועים, גדולי הפוסקים בירושלים מעולם לא ראו בכך קביעה שיש בה נפקות להלכה, או **מסורת בקנה מידה הלכתי** שיש בה בכדי להכריע בספקות כרת. אין אנו יכולים להתחקות אחר מקורה של הנחה זו בדבר כיפת הסלע. אם נשתרשה מידיעה משמועות או מאגדות מוסלמיות ונוצריות. רבות בשנים בתקופות שונות, לצערנו הגדול, לא היו יהודים בירושלים כלל, מחמת שגורשו ולא הורשו להתיישב בה, ומחמת שנטבחו רח"ל ומתו על קידוש השם. עצם האפשרות שמדובר במסורת המסורה מדור לדור על קדש הקדשים קלושה ביותר⁷. בזמן אדריאנוס שחיק טמיא לא הורשו יהודים להיכנס לירושלים כלל. הר הבית נחרש והפך למקום עבודה זרה רח"ל. מסתבר שלא היתה כל נקודת ציון על ההר מלבד בית עבודה זרה ליופיטר. כ 1300 שנים לערך, מהווה כיפת הסלע נקודת ציון ברורה, אך זה בוודאי איננו מספיק ואולי כיפת הסלע רק הטעתה והולוכה שולל. האדריכל טוביה שגיב הראה כי המבנה המתומן של כיפת הסלע אל מול מבנה מלבני של אל אקצה תואם בדיוק מבנים של פולחן ע"ז ליופיטר, כאשר פסלו של אדריאנוס עמד בין המבנה המתומן למבנה המלבני⁸. שמא מבנהו המתומן של אדריאנוס היווה את הבסיס לבניית כיפת הסלע על ידי המוסלמים בשנים

⁶ מעניין לציין שכ-150 שנה אחרי הרדב"ז, המהר"ח אלפאנדרי בספרו דרך הקדש (קדושה שלישית סי' ב') כותב כי חסידים ואנשי מעשה בירושלים נזהרו מלעלות במסילה בבאב אל קאטאנין, הרי שלא סמכו על היתור של הרדב"ז. ובאמת כבר כ-70 שנה אחרי הרדב"ז כאשר נשאל השל"ה כיצד אפשר להלך בירושלים מבלי לחשוש לדריכה על מקום הר הבית כותב כי על פי הכותל המערבי אפשר לדעת בוודאות היכן היה הר הבית. השל"ה מזכיר בתשובתו עוד מקומות בירושלים שאין ספק בזיהוים כמו עמק יהושפט נחל קדרון והשילוח, את כיפת הסלע כמקום קה"ק איננו מזכיר כלל (הנסיין) לטעון שכאשר כותב השל"ה בית מקדש בתוך דבריו הוא מתכוון לקה"ק ולא רק למקום הר הבית אותו הוא מכנה מקדש הוא תמוה ואיננו מתקבל על הדעת שהרי השל"ה כותב ככותרת בתחילת התשובה – "כמו שאין ספק שהיה בית המקדש ושיהיה בית המקדש כך אין ספק במקום בית המקדש", וכי יעלה על הדעת שהשל"ה דן בבית קוה"ק שהיה ושיהיה ולא במקום המקדש כולו כתשובה לשאלה שנשאל וכפשוט הדברים בתשובה?). ובאמת דבר תמוה הוא שהמהר"ח אלפאנדרי עצמו איננו מזכיר את תשובת הרדב"ז כלל (אף שמביא מתשובותיו בנושאים אחרים), לא כאשר דן בהיתר כניסה לטבול יום בהר הבית ולא כאשר כותב שאיננו יודעים מציאות אכן השתיה הזאת כיצד עומדת ומזכיר שהגויים אומרים שאכן השתיה עומדת באוויר (קדושה עשירית סי' ג'), אף שהרדב"ז בתשובתו מביא מהם שהאבן היא בגובה ב' קומות. לולא דמסתפינא אמינא שתשובת הרדב"ז הנ"ל לא היתה מונחת לפני המהר"ח אלפאנדרי. אחר כתבי העיר לי הרב אברהם צבי אייזיקוביץ שליט"א שמהדורה ראשונה של תשובות הרדב"ז משנת ת"ב היא למעשה מה שכיום חלק ד' מתשובות הרדב"ז, משם מצטט המהר"ח אלפאנדרי בספרו. ספר דרך הקדש הודפס בשנת ת"ע והמהר"ח אלפאנדרי נפטר לערך בשנת תצ"ד. חלק א' וחלק ב' הודפסו רק בשנת תק"ט. כך שכל הנראה המהר"ח אלפאנדרי אכן מעולם לא ראה את תשובת הרדב"ז הנידונה.

⁷ אחד המקורות שבאופן מתמיה חוזר ונשנה אצל המבקשים לייסד מסורת בדבר מקום קוה"ק הוא המסמך מן הגניזה הקהירית שיש לו הדים גם בספר חסידים ובמקומות אחרים, שכאשר בא הח'ליף המוסלמי לירושלים היה הר הבית מכוסה באשפה ולאחר שהח'ליף ניקה את הר הבית אחד מחכמי היהודים הראה לו את מקום קה"ק, לבקשתו של הח'ליף. לא רק שאין בדברים אלה בכדי להוכיח שהיתה מסורת כל שהיא, נראה שכל מתבונן נכוחה מבין מכך את ההפך הגמור. הר הבית היה כולו מכוסה באשפה ללא נקודת ציון וללא אפשרות מציאותית למסורת בדבר מיקומו של קה"ק (בספר חסידים כתוב מכוסה באשפה מימי טיטוס, ברור שאין הכוונה לטיטוס, אלא לשליט רומאי מאוחר יותר מאדריאנוס אך מדובר בתקופה של מאות שנים עד הכיבוש המוסלמי). ככל הנראה לא הורשו יהודים להתגורר בירושלים בכל אותה תקופה ורק עם כיבוש המוסלמים יכולים היו לשוב להתגורר בעיר ולא היתה דרך סבירה אם כך להעביר מסורת, מלבד העובדה שהמקום היה מכוסה באשפה. וכי יעלה על הדעת שאחר שנתגלה המקום יש בכוחם של חכמים יהודים בתקופתו של אותו שליט מוסלמי בכדי להתחיל מסורת הלכתית על מקום המקדש? (ובכלל מסתבר יותר ששליט מוסלמי המבקש לבנות מקום תיפלה למוסלמים על מקום המקדש לא יקבל את מבוקשו מחכמי היהודים, ההגיון נותן שילוכו אותו שולל למקום אחר). ב"ואלה מסעי" למהר"מ חגיז העניין הזה זועק עוד יותר, כאשר הוא מתאר כיצד השליט המוסלמי ניקה **כשלושים יום על ידי עשרת אלפים איש** את האשפה שהיתה בהר הבית "עד שגילה כותל המערבי ויסודות הגלויים היום לעין כל" ורק אחר כך קרא ליהודים ואמר להם שהיות ונחשף ההר מכל האשפה ונתגלה הכותל וכו', יכולים הם לבנות את בית המקדש וכו'. יעוי"ש באורך. מפורש בדבריו, לא רק שלא היתה מסורת ונתגלה הדבר באופן מחודש גם ליהודים, אלא **שלא תיתכן שתהיה מסורת כזו בעוד ההר כולו מכוסה באשפה ובפסולת.**

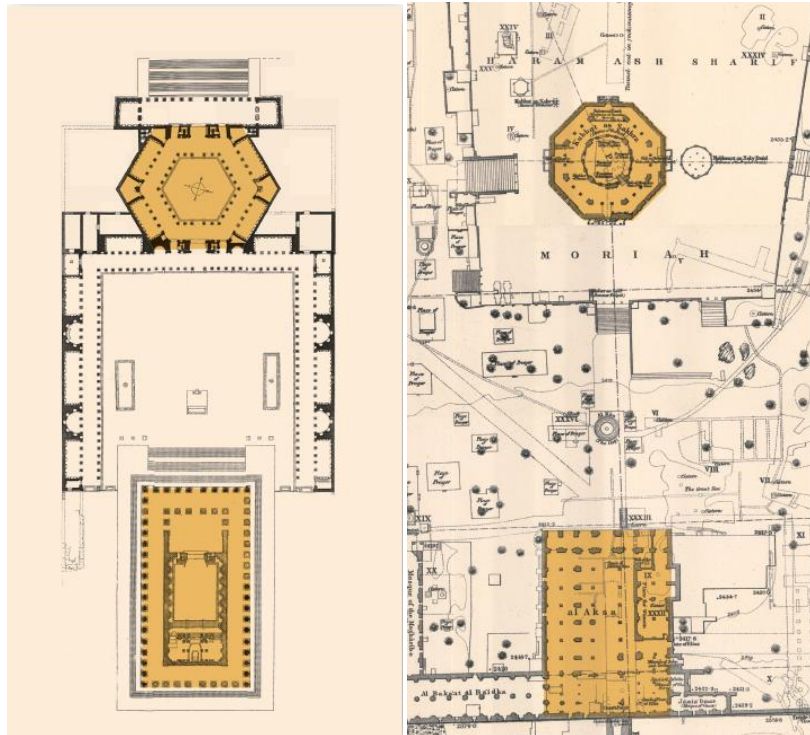
⁸ ראה מאמרו של שגיב, סלעים ומים לזיהוי מקום המקדש בהר הבית, תחומין כח, תשס"ח.

מאחרות יותר בחושבם שזהו מקום קה"ק ואין לכך שום קשר לקה"ק שהיה במקום אחר בהר⁹? על כל פנים, יתכן ועדויות וכתבים מזמנים שונים אכן חשובים כדי לחקור ולדעת מה היה נחשב מקובל באותם ימים לגבי מקום המקדש וכו' אולם כל עוד האיזכור איננו נוגע להלכה ולמעשה אין הוא נכנס בקנה המידה ההלכתי ואין בו בכדי להכריע הכרעה מוחלטת בספק איסורי תורה וכריתות.

---

⁹ מאז שנבנתה כיפת הסלע, ההתייחסות הרווחת היא שמקום קודש הקדשים היה בכיפת הסלע. למעשה, כל התיאורים שנותרו בידינו המתארים את מקום המקדש הינם לאחר שכבר נבנתה כיפת הסלע. תיאור אחד של גוי (הירונימוס) עם נקודת ציון ברורה קיים מלפני הכיבוש המוסלמי כשלוש מאות שנה אחר החורבן, הוא כותב שפסלו של אדריאנוס רכוב על סוסו נמצא על מקום קודש הקדשים. על פי האדריכל שגיב, פסלו של אדריאנוס בבתי ע"ז של יופיטר עמד בקו ישר בין המבנה המשושה (בהר הבית המתומן) לבין המבנה המרובע, ואם אכן המבנים בהר הם שרידים של מקדש יופיטר ברור כי המקדש היה נתון ביניהם ולא בכיפת הסלע, כפי שהראה שגיב. אולי יש להביא ראיה לדברי שגיב גם מרשמי המסע של המכונה הנוסע מבורדו כמאתיים חמישים שנה אחרי החורבן שמתאר את פסלו של אדריאנוס (ועוד פסל של אדריאנוס שהוא כנראה אנטונינוס פיוס שנקרא גם אדריאנוס, על פי הכתובת שנמצאת מעל לשער הכפול), ובנוסף לכך הוא מתאר אבן נקובה לא הרחק מפסלו של אדריאנוס אליה באים היהודים מידי שנה, מושחים אותה בשמן, קורעים בגדיהם ומתאבלים (ככל הנראה בתשעה באב). **אם אכן מדובר בסלע הנקוב שנמצא כיום תחת כיפת הסלע, יש כאן הוכחה ברורה לכך שהסלע לא היה במקום קודש הקדשים, המזוהה עם מקום פסלו של אדריאנוס באותה תקופה.** הנוסע מבורדו עצמו מזכיר דברים שכביכול נותרו במקום המקדש וכאשר הוא מתאר את האבן הנקובה לא מזכיר שהיתה במקום הקדש כלל, רק אבן סתם ותו לא. ובכלל כיצד נכנסו יהודים למקום קה"ק ולא חששו למ"ד שקדושת המקדש קדשה לעתיד לבא והנכנס אליה חייב כרת? אך אם כך צריך בירור מדוע בכו דווקא בסלע הנקוב ומה עניינו? לולא דמסתפינא אמינא שבאו לבכות ולהתאבל בתשעה באב בראש ההר דווקא, היכן שלעתיד לבא, באחרית הימים, יבנה המקדש כנבואת יחזקאל. וכבר כתב המלבי"ם בפירושו ליחזקאל, שאף שבית ראשון ושני נבנו בשיפוע ההר, הבית העתידי יבנה בפסגה, בראש ההר, כדברי הנביא (ברור שיווצרו גם שינויים טופוגרפיים של ההרים ושל ירושלים כמפורש בנביא שם, בישעיהו ובמיכה – "נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים" ומקום קה"ק והמזבח לכאורה יגיעו בצורה כלשהיא לראש ההר כפי הנראה מן המלבי"ם שהרי מקום המזבח מכון הוא). שמא זהו פשר נבואת זכריה - "והיה ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלים" ובירושלמי אמרו שיצא מבית קדשי הקדשים. משום שמקום קה"ק לעתיד לבא בראש ההר במקום עין עיטם שיבש ולא במדרון ההר. אם כנים הדברים, ברור כיצד נשתבשה טעות בידי המוסלמים כאשר כבשו את ירושלים וקבעו את כיפת הסלע ב"מקום בית המקדש" של היהודים. או שמא כיוונו גם הם למקדש העתידי שציינו היהודים, קיוו, התפללו אליו והתאבלו במקומו. במפה צלבנית של ירושלים משנת ד' תתק"ל (1170 למניינם), כיפת הסלע נקראת – "טמפלום דומיני" – מקדש האדון, ואל אקצא בדרום נקראת – "טמפלום סלומוניס" – מקדש שלמה. בנימין מטודילה באותה תקופה מזהה את טמפלום דומיני כמקום המקדש ובדרום את אורוות שלמה, עם זאת המונח טמפלום כמקדש או כהיכל במפה הוא אותו מונח, שמא יש כאן עקבות לזיהויים מוקדמים יותר, שהיו ידועים כבר על ידי המוסלמים והיהודים בתקופה קודמת? מסתבר כי המונח מקדש שלמה לא חודש והומצא על ידי הצלבנים. שמא טמפלום דומיני מורה על מקדש האדון שעתיד להבנות בעוד שטמפלום סלומוניס מורה על מקום מקדש שלמה. מעניין לציין שכמאה שנה אחרי המפות הצלבניות, הופכת כיפת הסלע בכל המפות ל"טמפלום סלומוניס" – מקדש שלמה, מיני אז ועד היום...

הר הבית (מימין) ומקדש ע"ז ליופיטר בבעל בק (משמאל) באותם יחסי גודל כפי שהראה האדריכל טוביה שגיב. מתוך הספר ועשו לי מקדש באדיבות הר"ז קורן שליט"א.

כאשר עלו ישראל מן הגולה והקימו את הבית השני נזקקו לנביא כדי למצוא את מקום המזבח (זבחים ס"ב ע"א) אף שהיו שם אנשים שעוד זכרו את הבית הראשון בתפארתו (הרמב"ם הביא דבר זה ביד החזקה בהלכות בית הבחירה פ"ב ה"ד שלא כדרכו, שמא בא ללמדנו גם על העתיד?). האם יעלה על הדעת שלאחר דורות בהם נאסר על יהודים להכנס לירושלים ולהר הבית יהיה אפשר לקבוע היכן מקום קה"ק על פי תיאורי מסעות שונים ונתונים העומדים בספק שלא נתבררו כל צרכם?

וראה בספר עבודה תמה (הובאו דבריו בשו"ת ציץ אליעזר חלק י' סי' א') – "ובכלל הדבר אני אומר דבודאי כדי לעשות מעשה לסמוך ע"ז הלכה למעשה צריך ידיעה ברורה ועדות נאמנה ומסירה גמורה איש מפי איש שיעידו על האבן השתיה עצמו כי הוא זה, דהיינו להראות באצבע על האבן בעיניו בכדי שיוכל למסור האב לבן, והרי בודאי שלא דרכה שם רגל יהודי יותר מאלף שנה, לא מיבעי' מעת שבנו שם הישמעאלים בית תפילתם שהוא ג"כ כמה מאות שנה שאי אפשר לדרוך שם רגל אדם שאינו מאמונתם, אלא אפי' קודם לכן בודאי שהיו נזהרים לילך שם מפני הטומאה, דבודאי שהיו חוששים לדעת הרמב"ם כמו שעוד היום נזהרים ללכת בכל המקומות שהם מסופקים שמא הוא מהר הבית, ועתה מי ראה את האבן מעולם שיעיד עליו? וכו' והרי ההר כולו מלא אבנים וסלעים, וכשחרש טרנוסרופוס את ההיכל בודאי שנתגלו כמה אבנים שהיו מכוסים ונתכסו כמה אבנים נמוכים שהיו מגולים קודם, ומכ"ש אח"כ כשבנו שם בנינים וחפרו כמה חפירות כפי הצורך להבנינים ההם ודאי וברור שנשתנו כמה וכמה דברים מכמות שהיו מקודם כמו שיעיד ע"ז כל בעל שכל ישר".

במשך הדורות נתגלעו מחלוקות מציאותיות רבות בנוגע למיקום המקדש והלשכות, בחז"ל ובראשונים. נחלקו על מקום המזבח והלשכות השונות, נחלקו אם העזרות הם בצפון הר הבית או בדרומו, נחלקו על מקום אבן השתיה בקודש הקודשים ועוד ועוד, וכי יתכן שרק מקום קודש הקדשים ישמר במדויק במשך כל הדורות?

מקום הר הבית המקודש, היינו גבולות הת"ק אמה, לא עברו במסורת כלל ואין אנו יודעים את מקומם. מקום המזבח המעכב את הקרבת הקרבנות וממילא את כל בנין בית המקדש, איננו ידוע, לא נשמר במסורת ומקומו נעלם. היעלה על הדעת שרק מקום קודש הקדשים נשמר במסורת ללא כל ספק ופקפוק?

בשונה מן האיזכורים של כיפת הסלע במשך הדורות שלא נגעו להלכה, דווקא במקום בו נעשה ביורור הלכתי מפורט אצל אחד מרבותינו הראשונים באשר לזיהוי הר הבית וכתליו (בספר כפתור ופרח כפי שיתבאר להלן) זועקת העובדה שלא נרשמה כל התייחסות אל כיפת הסלע. זאת בעוד מסורת בעם ישראל או ידיעה הלכתית כל שהיא בענין כיפת הסלע כמקום קודש הקודשים כפי הנטען היום, הייתה פותרת בקלות את חקירותיו של רבי אשתורי הפרחי כפי שיתבאר.

כמאתיים שנה אחרי הדיון ההלכתי של בעל הכפתור ופרח, בו זועקת עובדת היעדרות איזכור כיפת הסלע, קובע הרדב"ז כי מקום קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע ללא ספק. מסתבר כי הרדב"ז לא הסתמך על מסורת כמעט בלתי אפשרית בדבר מיקום קודש הקדשים, אלא הגיע למסקנה בנוגע לכיפת הסלע מתוך הנחה הלכתית מובהקת. נראה שהנחת היסוד של הרדב"ז הייתה שמקום קה"ק חייב להמצא במקום הגבוה ביותר בהר הבית, זאת מפשטי המקראות, ומן הנתונים הטופוגרפיים הקיימים במשנה. התבוננות פשוטה בהר, כולל עדויות הערבים המסיחים לפי תומם על גובה האבן (אותם מזכיר הרדב"ז בתשובותיו), מגלה שהאבן הבולטת בכיפת הסלע היא אבן הסלע של ההר הגבוהה ביותר והיא למעשה פסגת הר המוריה. משום כך הסיק הרדב"ז שמקום קודש הקדשים היה בלא ספק בכיפת הסלע. אשר על כן מובן מדוע קביעה זו קיימת אך ורק לגבי מקום קדש הקדשים ונפתרה התעלומה מדוע בשונה ממקום קה"ק אין לנו כל מידע בנוגע למקום המזבח או לגבולות הת"ק המקודשים.

הרדב"ז ככל הנראה הניח שהמקדש נבנה במקום הגבוה ביותר בהר, אולם הנחה זו עצמה שנויה במחלוקת כפי שיתבאר להלן. על כן לא נוכל לסמוך עליה להלכה כל עוד הדברים ניתנים לביורור בשטח. ככלל, לא נוכל להכריע במחלוקות במציאות, כל עוד הדבר ניתן לביורור ועתידי להתברר כפי שנכתוב לקמן.

ג. תשובת הרדב"ז כשלעצמה

מעבר לכך שלא הסתמכו גדולי הדורות על קביעת הרדב"ז בנוגע למקום קודש הקודשים, עיון ודקדוק בתשובת הרדב"ז מעלה תמיהות בנוגע ליכולת ההסתמכות עליה כשלעצמה על מנת להתיר עליה להר כפי שנעשית כיום. הרדב"ז בתשובתו עוסק אך ורק בעליות ובפתחי השערים של הר הבית ותו לא¹⁰. מעולם לא התיר הרדב"ז כניסה רגלית לשטח הר הבית עצמו כפי שעושים כיום. בפתחי השערים ובעליות אין חשש שיכנסו מעבר לשער ולעליה המוגדרים והתחומים וכשלו באיסורים חמורים¹¹. לא נוכל לסמוך על תשובה זו בנוגע לעליה רגלית להר שאינו תחום וגדור, שעלולה להביא מכשלה נוראה.

בנוסף לכך הרדב"ז מתיר כניסה למקומות אלה בהצטרפות של ספיקות שאינם רלוונטיים לעולים כיום להר, כלשון הרדב"ז בסיכום התשובה – "הלכך מותר להתקרב אל הפתחים ולעלות אל העליות כ"ש¹² בהצטרפות הספקות אשר כתבתי". ספקותיו של הרדב"ז אותם הוא מצרף הם, שמא הלכה כראב"ד הסובר שקדושת המקדש לא קדשה לעתיד לבוא ושמא העליות לא בנויות בקדש, ואף אם בנויות בקדש שמא אויר העזרה לא נתקדש, ואף אם נתקדש שמא העליה שעולים אליה היא על גג הלשכות שלא נתקדש. בנוגע לספק שמא הלכה כראב"ד ולא כרמב"ם, הפוסקים שאחר הרדב"ז נקטו להלכה כרמב"ם וכך פשט לדינא המגן אברהם (סי' תקס"א סק"ב) והמשנ"ב ועוד. ומרן הרא"ה קוק זצ"ל נקט במשפט כהן סי' צ"ו שגם לדעת הראב"ד הכניסה אסורה אף שאין בה כרת וסיים שם את התשובה שהלכה רווחת וקבועה בישראל שקדושת המקדש קדשה לעתיד לבא. רבים מן הפוסקים ובתוכם ככל הנראה הרדב"ז עצמו, סוברים, שספק כגון זה הנובע ממחלוקת שאיננה שקולה איננה בכלל ספק ואין היא מצטרפת לספק ספיקא, ודאי כאשר פשטה

¹⁰ ראה באריכות ביאורו של הר"ז קורן שליט"א, מעלין בקדש ל'.

¹¹ וראה מה שנכתב לקמן בדעת הרמ"ע מפאנו ואולי גם הכפתור ופרח (כפ"ש"כ הר"ז קורן שליט"א) שללא סורג התוחם את המקומות האסורים לעליה לטמאי מתים חל איסור עליה מדרבנן בכל ההר.

¹² בדפוסים כתוב בראשי תיבות. פענחנו את ראשי התיבות – "כל שכן" אולם אפשר לפענח גם "כל שהוא" (או כל שהם) בהצטרפות הספקות וכו', לפי זה מסקנת הרדב"ז מפורשת עוד יותר שרק בהצטרפות הספיקות ניתן להתיר.

ההלכה כצד אחד (יעו"י' בדרכי תשובה סי' ק"י ס"ק ש"ט)¹³. אם כן אף שלדעת הרדב"ז מחלוקת הרמב"ם והראב"ד היתה בגדר ספק שקול, היות והרוב המכריע של הפוסקים פסקו כרמב"ם וכך פשטה ההלכה בישראל, לדידן אין הספק שקול כלל. אין צריך לומר שלפי מה שבאר מרן הרב קוק זצ"ל במשפט כהן בדעת הראב"ד שגם לשיטתו יש איסור כניסה אף שאין כרת, אין משמעות לספק כלל. הספיקות בנוגע לקדושת אויר העזרה נוגעות כמובן אך ורק לעלויות ולא למי שעולה ברגליו לשטח המישורי של ההר. **כך שהספיקות המצטרפים שצריך הרדב"ז אינם רלוונטיים לעולים להר כיום.**

איזכור הצטרפות הספיקות למרות שכבר התברר לרדב"ז שהעלויות והפתחים רחוקים מספיק מכיפת הסלע לשיטתו, מחליש את ההסתמכות שלו עצמו על קביעתו. הנה כי כן, הרדב"ז עצמו לא סמך על הקביעה כי קה"ק הוא בכיפת הסלע על מנת להתיר את הכניסה לפתחים ולעלויות ונזקק לצירוף ספיקות, כיצד נוכל אנו להתייחס אליה כאל קביעה מוחלטת בלא עוררין? לו לרדב"ז היתה מסורת ברורה ומוחלטת שכיפת הסלע היא אכן מקום קה"ק, לא היה הרדב"ז נצרך להוסיף את ענין הספיקות, אחר שכבר כתב שהפתחים והעלויות הנידונים בוודאי רחוקים מכיפת הסלע. **בהכרח גם קביעתו של הרדב"ז בנוגע למקום קה"ק איננה מוחלטת.** ובכל מקרה, האם נוכל לסמוך על הרדב"ז להלכה ולמעשה כאשר מדובר בכניסה לשטח ההר ממש בלא שנוכל להשלים את סיום המשפט במסקנת התשובה? כניסה אל מיתחם ההר שלא בעלויות, כפי שעושים כיום, מעולם לא התיר הרדב"ז.

עוד יש לציין, כי ההסתמכות על קביעת הרדב"ז שקה"ק הוא בכיפת הסלע מתעלמת לחלוטין מקביעה שניה מוחלטת אף היא ברדב"ז שהכותל הדרומי הקיים היום, שבו מדרש שלמה (אל אקצא) הוא כותל עתיק והוא כותל העזרה (ולכל הפחות כותל הר הבית). כמובן שקביעה זו עומדת בסתירה מוחלטת לכך שאבן השתיה היא בכיפת הסלע¹⁴. לא נוכל לבכר קביעה אחת על פני השניה. כיצד אפשר להתיר לעלות להר על פי קביעה אחת ולהתעלם לחלוטין מן הקביעה השניה שבאותה התשובה?

יתירה מזו, אחת מהנחות היסוד של הרדב"ז בתשובתו היא, שכותל כיפת הסלע שבנה הח'ליף המוסלמי בנוי על יסוד כותל ההיכל, כפי שכתב גם בתשובה אחרת¹⁵. משום כך מודד הרדב"ז **מכותל כיפת הסלע הקיים** אחד עשר אמה לכיוון מערב, כמו כן מסתמך הרדב"ז על מדידה כזו לקולא מכותל כיפת הסלע ארבעים אמה צפונה ודרומה, יעו"י שם¹⁶. וכי יעלה על הדעת שגם זה בא במסורת לרדב"ז במשך הדורות? וכי יש קביעה הלכתית עליה אפשר להסתמך לכאורה גם לקולא בנוגע לקירות כיפת הסלע? מדידה עובדתית בשטח מגלה, שלא יתכן בשום פנים שכותלי כיפת הסלע נבנו על יסודות כותל ההיכל משום שהמרחק בין הכתלים גדול מדי. זאת כמובן לא ידע הרדב"ז, ולא יכול היה לדעת. אין ספק בכך שהרדב"ז הסתמך על מיקום קירות הכיפה המוסלמית משום שבניה על גבי יסודות קדומים היא דבר ידוע ומקובל בבניה הקדומה¹⁷. יסודות ההיכל והעזרות לכשעצמם מהווים סימן מובהק לבניין המקדש כפי שמפורש בגמ' בזבחים ס"ב (שניכרים צורתו ופירש"י שם יסודות החומות). אילו ידע הרדב"ז שיסודות ההיכל אינם עומדים בבסיס כותלי כיפת הסלע וכי אין קשר בין המבנה אותו בנה עומר למבנה ההיכל, ואם כן אין כל

¹³ אי אפשר לומר שהספיקות שהזכיר הרדב"ז הם רק לגבי העלויות שאם כך לא הועיל בצירופן דבר בנוגע לפתחים, ואם הדבר מותר גם ללא הצירוף אין צורך באיזכורם לענין העלויות. בביאור הספיקות בנוגע לפתחים יעו"י לקמן בביאור תשובת הרדב"ז בס"ד.

¹⁴ באם הכותל הדרומי הוא כותל העזרה כיפת הסלע תימצא מחוץ לעזרה כמובן, ובאם הכותל הדרומי הוא כותל הר הבית כיפת הסלע קרובה מדי לגבול הצפוני של הת"ק אמה המקודשים כך שיחסי המשנה בריש פ"ב ממסכת מידות – "רובו מן הדרום שני לא מן המזרח וכו'" אין מתקיימות.

¹⁵ בסימן תרל"ט יעו"י ש. וכן משמע ברדב"ז על הרמב"ם בריש פ"ו מהלכות בית הבחירה. וראה מאמרו של הר"ז קורן שליט"א מעלין בקדש ל" בביאור תשובת הרדב"ז לענין מתיחת חוט 40 אמה. הרב קורן שליט"א בהשערותו לגבי מקום האולם וקה"ק במקום כיפת הסלע כמובן מתעלם גם מקביעה זו של הרדב"ז ומעמיד את קירות ההיכל שלא במקום קירות כיפת הסלע שבנה הח'ליף המוסלמי, כיון שהדבר בלתי אפשרי.

¹⁶ וראה מאמרו של הרב קורן שליט"א בביאור התשובה בחוברת מעלין בקדש ל"א.

¹⁷ ראה עוד על כך בחצרות בית ה' – "חזקת המבנים המאוחרים הבנויים על שרידים קדומים" (עמ' 227 בספר שם עולם).

זכר ליסודות ההיכל, האם גם אז היה פוסק הרדב"ז בלא ספק שהסלע בכיפת הסלע הוא מקום קודש הקדשים¹⁸?

אם לא די בכך, הרי שבאותו משפט שבו אומר הרדב"ז שהסלע שתחת הכיפה היא אבן השתיה, קובע הרדב"ז שאבן השתיה בלטה במערב קודש הקדשים כדעת הרמב"ם – "אין ספק כי האבן הזאת אשר תחת הכיפה היא אבן השתיה אשר עליה היה הארון בבית קדש הקדשים לצד מערב". הצבת המקדש כאשר קודש הקדשים הוא באופן כזה שהאבן שתחת הכיפה נמצאת במערב קודש הקדשים היא בלתי אפשרית כיון שהחיל מתאחד עם הכותל המזרחי של הר הבית. כאשר מציבים את המקדש בכיוון מזרח ומערב אסטרונומיים החיל אף יוצא מחוץ לחומה המזרחית של הר הבית¹⁹. הר"ז קורן שליט"א המציב את קודש הקדשים בכיפת הסלע ומדגים את המקדש לפי זה, מסתמך על שיטה יחידאית, היא שיטת הריצב"א, שהאבן בלטה בצד המזרחי של קה"ק כפי שיתבאר להלן. **אולם הרדב"ז קבע מסמרות להלכה כדעת הרמב"ם** שהאבן בלטה בצד המערבי. אילו ידע הרדב"ז שעובדתית שתי הקביעות גם יחד הינן בלתי אפשריות, היה דוחה בהכרח קביעה אחת מפני השניה. וכי נוכל אנחנו להחליט מדעת עצמנו על איזו קביעה יש לסמוך ועל איזו לא, בעוד הרדב"ז עצמו לא הכריע בדבר וקבע את שתיהן באופן מוחלט ובלתי ניתן לערעור²⁰?

¹⁸ אחת הקושיות שהקשה הגר"ש גורן זצ"ל (ועוד פוסקים) על הקביעה שמקום קה"ק הוא בכיפת הסלע, היתה שהצבת קה"ק בכיפת הסלע למעשה נסתרת מפשט המשנה משום שאם נציב את קודש הקדשים בכיפת הסלע לא נוכל לקבל את היחסים שהמשנה ציינה – "רובו מן הדרום וכו'" על פי פירוש הרמב"ם. קושיא זו יש ליישב בכך שרובו מן הדרום מתייחס אך ורק לעזרה והרמב"ם לא כלל את עזרת נשים עם החשבון, כך כתב בעל התוס' יו"ט בדעת הרמב"ם. אף שיש מן המפרשים שפירשו אחרת, ביניהם בעל התפארת ישראל, הבנה זו מדוקדקת היטב גם בלשון הרמב"ם בפ"ה מהלכות בית הבחירה ה"ו וה"ז. אולם הרמב"ם בפירוש המשנה על משנה זו של "רובו מן הדרום וכו'" הוסיף ציור בכתב ידו על מנת שהמשנה תובן והקדים "ואני אצייר לך זה". כיום זכינו לכתב ידו המקורי של הרמב"ם לפירוש המשנה בסדר קדשים.

התבוננות בציורו של הרמב"ם מגלה כי הרמב"ם כלל את עזרת נשים בחשבון רובו מן הדרום שני לו מן המזרח. יתירה מכך, מדידה ללא חישוב עזרת הנשים (כפי התירוץ לעיל) בציורו של הרמב"ם איננה אפשרית מכיון שהמרחק מן המזרח גדול מן המרחק בדרום ובהכרח פירש את המשנה כאשר עזרת נשים כלולה בחשבון כפירושו של התפארת ישראל. לפי זה לכאורה הקושיא על הרדב"ז עומדת בעינה. וצ"ע בסתירת ציורו של הרמב"ם בפיה"מ לדבריו בי"ד החזקה.

¹⁹ לא נוכל להקטין את מידת האמה לפי הרדב"ז שהרי בתשובתו קובע הרדב"ז שהכותל המזרחי הוא כותל הר הבית וכמו"כ הכותל המערבי. המרחק ביניהם הוא אם כך ת"ק אמה. המרחק בין הכותל המערבי והמזרחי במקום כיפת הסלע הוא כ-290 מטר, בהכרח גודל האמה אם כך הוא כ-58 ס"מ כחז"א. אם נבחר את המרחק הקטן ביותר בין שני הכתלים יהיה זה בדרום כאורך הכותל הדרומי – 280 מטר כך שהאמה תהיה 56 ס"מ. יותר מכך אין אפשרות להקטין את האמה אחר שהרדב"ז קבע שהכתלים הם כתלי הר הבית המקודש.

²⁰ למעשה, הקשיים הגדולים והסתירות בתשובת הרדב"ז עצמה נותרו בלתי פתורות. יש שרצו להוסיף מילים בתשובה שמעולם לא נכתבו על מנת לפרשה, ויש שפתרו רק חלק מן הקשיים והותירו את חלקם על כנם. עיקר הקושי שנותר הוא שהרדב"ז מסתמך לקולא על כך שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה (מודד משם קל"ה אמה צפונה) ובה בעת קובע שהאבן בכיפת הסלע היא קדש הקדשים. באם הסלע שתחת הכיפה היא אבן השתיה, לא יתכן בשום פנים שהכותל הדרומי הוא כותל הר הבית כיון שאז כיפת הסלע תמצא בגבול הצפוני של הת"ק אמה, דבר הסותר את דברי המשנה, כ"ש שלא יתכן שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה.

בנוסף לכך יש לשאול, אחר שהרדב"ז מביא את חבילת הספיקות כטעם למנהג העולים כותב לבעל השאלה – "אבל אתה תהיה מן הנזהרים ולא תכנס לא לבית ולא לעליה אם לא תהיה רחוקה מהכיפה הרבה", מדוע אי אפשר לדעת הרדב"ז באמת לסמוך על חבילת הספיקות? ומדוע אחר שהורה לשואל לא לסמוך על הספיקות וכתב ששיער את המרחקים, עדיין מסיק הרדב"ז – "כ"ש בהצטרפות הספיקות?"

אין כאן מקום להאריך **אך לעניות דעתי רוח אחרת היתה עם הרדב"ז**. אכתוב רק את עיקר הדברים לפי דעתי העניה ואידך פירושא זיל גמור. עיקר חידושו של הרדב"ז בתשובה נוגע בעיקרו לכללי ספיקות ולא לזיהוי מקומות בהר ובכאן טמון הפתרון לתשובה כולה בס"ד. בהתבוננות בספיקות אותם מביא הרדב"ז יוצא לכאורה שולוא דחיית הרדב"ז, בכל מקום בהר אפשר היה להתיר לילך מדין ספק ספקא. ספק אם הלכה כרמב"ם וספק

ד. דעת בעל הכפתור ופרח

מלבד העובדה שגדולי ירושלים בדורות הקודמים מעולם לא ההינו לסמוך להלכה על תשובת הרדב"ז ועל הקביעה שמקום קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע, מוצאים אנו אצל אחד מרבותינו הראשונים, הוא רבי אשתורי הפרחי בעל הכפתור ופרח שמפיו אנו חיים בין השאר בנוגע לגבולות ארץ ישראל ובהלכות שונות התלויות בארץ, שיטה אחרת לחלוטין החולקת על דרכו של הרדב"ז, מציבה את העזרות בחלק הדרומי של ההר (היכן שעולים היום), ומוכיחה שלא היתה כל מסורת הלכתית לגבי מיקום קה"ק בכיפת הסלע.

ראשית יש לציין כפי שכתבנו לעיל, שלמרות שרבי אשתורי הפרחי טורח להזכיר לזהות ולתאר באופן מפורט מבנים שונים בירושלים, אין הוא מציין ולו ברמז את כיפת הסלע. כיפת הסלע נבנתה כשש מאות שנה לפני בואו לירושלים ועמדה על תילה בימיו²¹. הכפתור ופרח היה בירושלים ועמד בקשר עם חכמי ירושלים²² ואם כן ודאי שמע על ההתייחסות אל כיפת הסלע כאל מקום קודש הקדשים, ועם זאת בחר שלא להזכיר זאת כלל בבירור הלכתי על הר הבית וזיהוי כתליו. דבר זה מעיד כאלף עדים, כי לא הייתה כל מסורת הלכתית בירושלים בנוגע לכיפת הסלע כמקום קודש הקדשים.

עובדה זו מתבררת בהכרח גם מתוך דברי הכפתור ופרח שמאריך להוכיח בדרכים שונות שכותל הר הבית המזרחי הקיים היום איננו כותל העזרה. אילו היינו מניחים שכיפת הסלע היא מקום

אם המקום נתקדש. אמנם הספק אם המקום נתקדש הינו ספק חסרון חכמה לכל הדור שנחלקו בו הפוסקים אם אפשר לצרפו לספק ספיקא. והנה גם לדעת הט"ז שנקט שבספק חסרון חכמה לכל הדור בדברן הולכים לקולא ואפשר לצרף ספק דאורייתא כזה לס"ס, זהו רק במקום שבו השאלה היא אם הדבר מותר או אסור, אולם במקום שבו אפשר ללכת לחומרא ולתקן כיון שאפשר למעשה לתחום את האיסור המקסימלי, נוקטים לחומרא אפילו בספק דרבנן ואין מצרפים ספק דאורייתא לספק ספיקא וכפי שפסק השו"ע (ט"ז יו"ד פ"א סק"ג וצ"ח סק"ו). **אם כך נראה שעיקר תשובת הרדב"ז נוגעת באפשרות לחשב ספיקות וספקי ספיקות בהר הבית.** הרדב"ז מבאר בתשובה שכאשר יש סימן מובהק על פיו אפשר להציב את המקדש במקום מסוים, שוב אין זה בגדר ספק רגיל, אף שהוא בגדר חסרון חכמה לכל הדור, ואי אפשר לצרף את הספק לספק אחר (אולי זו משמעות לשונו לענין הצכרא – "בלא ספק"). זאת משום שכאשר יש נקודת ציון שהיא סימן מובהק, שוב אפשר להחמיר ולתקן ולקבוע את התחום האסור המקסימלי ואם כן לא נוכל לצרף את הספק חסרון הידיעה לספק ספיקא, כפ"כ הט"ז. אם כנים הדברים, מעולם לא היתה לרדב"ז ודאות מוחלטת בנוגע לכיפת הסלע והיותה מקום קדש הקדשים בדיוק כמו שלא היתה לו ודאות מוחלטת בדבר בנית מבנה כיפת הסלע על יסודות ההיכל, או הכותל הדרומי ככותל העזרה. אולם סימן מובהק זה הוא מספיק בכדי להוציא מכלל ספק שיכול להצטרף לס"ס, היות ומדובר בספק חסרון חכמה כאשר יש אפשרות לתקן לקבוע גבול מקסימלי ולהחמיר. משום כך אי אפשר לצרף את הספק ויש למדוד וללכת לחומרא. אשר לפי זה תשובת הרדב"ז עולה כמין חומר ואין סתירה בין היחס אל הכותל הדרומי ככותל העזרה ובין זיהוי כיפת הסלע כמקום אבן השתיה. כיון שבכל מקום שיש סימן מובהק נוצר מצב שבו יש ואפשר לילך לחומרא וא"א לצרף את הספיקות וכל מקרה לגופו. אם אנו חוששים לכותל הדרומי לא נוכל ליצור ספק ספיקא בתחום שיש לחשוש ממנו, ובאמת נתעלם מכיפת הסלע כיון שהחשש על הכותל הדרומי בהכרח מפקיע את האפשרות להניח שכיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים. ואם נחשוש לכיפת הסלע בהכרח נתעלם מן ההנחה שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה, ונקבע את גבולות האסור והמותר לפי מקום כיפת הסלע. אמנם במקום בו נוצרת סתירה בין שתי ההנחות והחששות בהכרח נלך לחומרא כמו כל אחת מן החששות ונקבע על פי שניהם את המקומות המותרים והאסורים. ובאמת קביעה מוחלטת אין כאן, רק הוצאה מכלל ספק כך שצריך ללכת לחומרא ולהגדיר את האסור והמותר. אשר לפי זה מובן היטב מדוע הביא הרדב"ז את האפשרות שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה ולא כתב שהוא כותל הר הבית כפי שנראה בפשטות. שהרי אם אנו מניחים כנקודת ציון כותל אחד מכותלי הר הבית, אין כאן נקודת ציון להחמיר בספק חסרון חכמה, שהרי עדיין אפשר לעשות בכל מקום ספק ספיקא שמא אין זה מקום עזרות וגם אם כן שמא הלכה כראב"ד. משא"כ אם מדובר בחשש לכותל העזרה או לחילופין לאבן השתיה, יש מיקום ברור לפיו יש לילך לחומרא ולתחום את התחום האסור המקסימלי. לפי זה מובן מדוע הביא הרדב"ז את טעם המתירים והורה שלא לנהוג כמותם, ואילו במסקנת התשובה כתב כ"ש בהצטרפות הספיקות. לכתחילה אין לסמוך על הספקות כיון שאי אפשר לצרף ספק חסרון ידיעה לספיקות, אולם אחר שברר את נקודת הציון הוסיף, כל שכן, היינו גם אם נאמר שאין כאן נקודת ציון לא יהיה בזה איסור כיון שאפשר לצרף ממילא את הספיקות. אם אכן נכונים הדברים, חזרה תשובת הרדב"ז למקומה בבהירות ובפשטות ללא חסירות ויתרות וללא שיבושים כלל והיא כולה הולכת על דרך האמת והיושר. ובאמת למסקנה יוצא מן הרדב"ז שעל פי כל סימן מובהק שיש בידינו יש ללכת לחומרא ולקבוע את הגבול האסור המקסימלי ואי אפשר לצרף את הספיקות לס"ס.

²¹ רבי אשתורי הפרחי עלה לארץ בערך בשנת ה'ע"ג (1313 למנינם).

²² ראה למשל בכפ"פ בפרק ח' לענין קריאת המגילה בירושלים.

קודש הקדשים, לא היה עולה על הדעת שכותל הר הבית המזרחי הוא כותל העזרה שהרי המרחק מכיפת הסלע לכותל המזרחי הקיים היום הוא גדול לאין שיעור מן המרחק שבין קודש הקדשים לכותל העזרה. הדבר ניכר לכל בהתבוננות פשוטה, גם ממרחק. מסורת בנוגע לכיפת הסלע מפקיעה מעיקרה את השאלה ומייתרת לחלוטין את כל הוכחות הכפתור ופרח. **מכאן ברור באופן חד משמעי שלא היתה מסורת הלכתית כזו.**

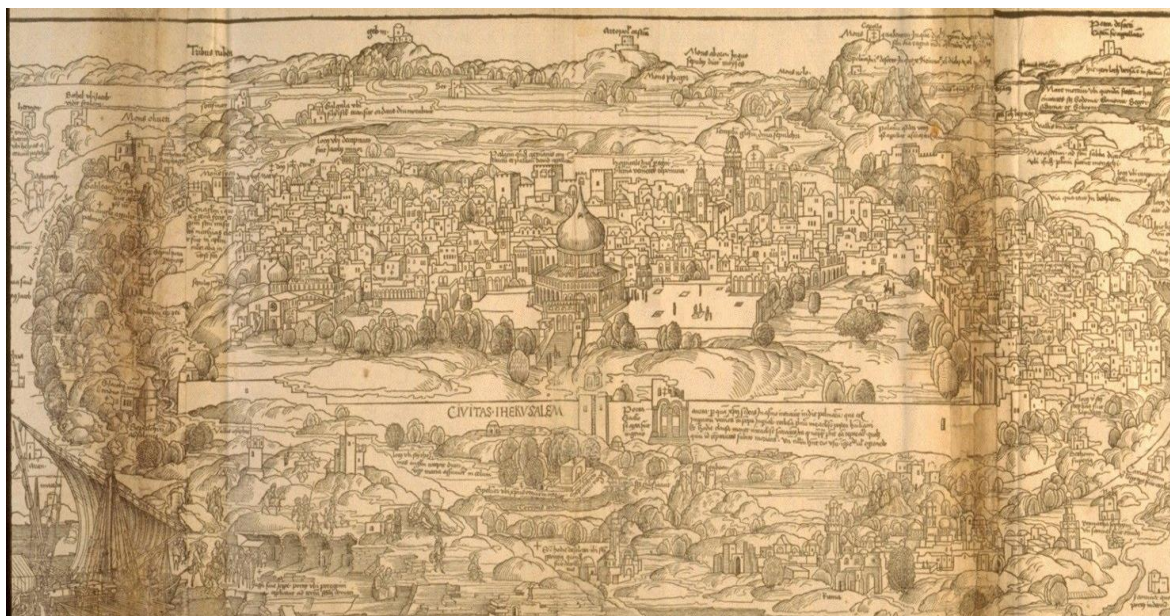

מתחם הר הבית והמרחק הנצפה בין הכותל המזרחי של ההר (מסומן בחץ אדום) לבין מקום כותל העזרה (מסומן בחץ כחול) אילו קודש הקדשים היה בכיפת הסלע.

לא רק שאיננו מוצאים רמז בדברי הכפתור ופרח לכך שכיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים וכי בלא ספק לא היתה כל מסורת הלכתית לגבי כיפת הסלע, מתוך דבריו של הכפתור ופרח יוצא בבירור שהר הבית, קודש הקדשים והעזרות היו ממוקמים באיזור שדורכים בו כיום העולים להר. בתוך דבריו כותב רבי אשתורי הפרחי – "מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי". מפורש בדברי הכפ"פ כי שער שושן נמצא בשליש הדרומי של הכותל המזרחי של חומת הר הבית הקיימת היום. שער שושן ושאר שערים עד ההיכל (שער היוצא למזרח, שער ניקנור, ושער ההיכל) היו מכוונים זה לזה ועמדו בקו ישר למקום קודש הקדשים (ברכות פ"ט מ"ה לפירש"י, מידות פ"ב מ"ד וביומא ט"ז ע"א)²³. השער היוצא למזרח בעזרה (ועמו שאר השערים) היה מכוון במדויק למזרח האסטרונומי כמובא בירושלמי בעירובין (פ"ה ה"א). נמצא מקום קודש הקדשים והעזרות לדעת הכפתור ופרח בשליש הדרומי של מתחם ההר שלפנינו.²⁴

²³ בנוגע לפענוח דברי הכפתור ופרח בעניין מקום שריפת הפרה וקבר חולדה הנביאה, ראה מאמרו של הר"ר קורן שליט"א במעלין בקדש (ל') שצפון ודרום התחלפו בדברי הכפ"פ בזה, כפי שקרה במספר מקומות בספר.

²⁴ הנסיון לומר שהכפתור ופרח התייחס אל חומת העיר המזרחית ולא אל חומת הר הבית ואת חומת העיר חילק לשלושה היא מופרכת מעיקרה ואינה ניתנת להאמר שהרי הכפתור ופרח כותב בפירוש שהוא מתייחס לכותלי הר הבית – "מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה (אולי לעומת חומת העיר החרבות, ראה לקמן) שהם כותלים מחומת הר הבית (ולא מחומת העזרה). עוד היום ניכר שער שושן למזרח... ואם תחלק זה הכותל וכו'". כיצד אפשר להעלות על הדעת שהכפ"פ יבלבל את הקורא כל כך

מפת ברנהרד ברייטנבך משנת ה'רמ"ו – 1486 למנינם, בה נראה הכותל המזרחי של הר הבית. נחשבת למפה המדויקת ביותר מבין המפות של ירושלים באותה תקופה (יש חוקרים המכנים אותה "תצלום"). ניכר בבירור שחומת הר הבית המזרחית איננה ממשיכה צפונה לכיוון העיר. חוץ מביצור נמוך צמוד לבתים, לא קיימת חומה וירושלים למעשה יושבת כעיר פרוזה. כך בדיוק מתאר רבי משולם מוולטירא את ירושלים וזה מה שהיה לעיני רבי אשתורי הפרחי. זיהוי שער שושן בשליש הראשון מקרן מזרחית דרומית של כותל זה מציב את הר הבית המקודש בדרום המתחם.²⁵

שבאותם משפטים ישתמש באותו מונח – "כותל", בכל הפעמים יכוון לכותל הר הבית שבו הוא דן ופעם אחת יכוון לחומת העיר שעליה לא דובר כלל, דווקא כאשר רוצה לתת מראה מקום למיקום שער שושן? מלבד זאת, ברור שהכפ"פ הבחין בין כותל הר הבית לחומת העיר שהרי הוכיח מכך שהכותל הוא גדול מקל"ה שאין זה חומת העזרה. אילו לא ניתן היה להבחין ביניהם אין מקום להוכחה, שמא הכותל הוא אכן בגודל קל"ה והשאר תוספת של החומה. ואם כך, כיון שניתן להבחין ביניהם, מה לו לכפתור ופרח לתת מראה מקום מוזר שכזה הכולל את חומת העיר? מתוך התבוננות במפות וציורים מאותה תקופה ברור מדוע ניתן היה להבחין בין חומת הר הבית לחומת העיר. ראה לקמן. ובכלל, אם גם לכפ"פ שער שושן עומד בקו ישר לכיפת הסלע, מדוע אין הוא מזכיר בפשטות את כיפת הסלע כמראה מקום על פיו נוכל לדעת היכן שער שושן, ובמקום זאת נזקק לחלק באופן תמוה את חומת העיר המתחברת עם כותל הר הבית. בנוסף לכך אין לטענה זו כל יסוד, שהרי בזמנו של הכפתור ופרח ירושלים ישבה פרזות ללא חומה (לכל הפחות חומה מבוצרת וגבוהה כחומות הר הבית) אחר שהשליט האיובי אל מאלכ אל מועט'ם החריב את חומותיה כמאה שנה לפני בואו של הכפתור ופרח לירושלים. ישנם עדויות מפורשות בשנים סביב בואו של הכפ"פ המתארות את ירושלים מבלי חומה (ראה ספר ירושלים, פני העיר בתקופה הממלוכית, דן בהט, עמ' 116 ואילך). יש גם עדות מפורשת מרבי משולם מוולטירא שהגיע לירושלים כמאה שנה אחרי רבי אשתורי הפרחי שירושלים יושבת פרזות ללא חומה חוץ מחומות הר הבית. לא קרתה שום קטסטרופה או מלחמה בין ימיו של רבי אשתורי הפרחי לימיו של רבי משולם מוולטירא ולכן ברור שהתיאור של רבי משולם תואם את מה שראה הכפ"פ. התפיסה הרווחת והפשוטה בין החוקרים כיום היא שבכל התקופה הממלוכית (1250 – 1517 למנינם), מלבד חומות הר הבית לא היתה חומה מבוצרת שהקיפה את ירושלים (הכפ"פ הגיע לירושלים בערך ב1313 למנינם). ראה למשל אילת מזר "המדריך השלם לחפירות הבית" עמ' 83. דווקא בצפון ירושלים נותרו שרידים שלמים יותר של החומה כפי שמתאר ג'ון פולונר, אחד הגויים המסל"ת שהגיעו לירושלים כמאה שנה אחר הכפ"פ (ראה ספר ירושלים, שם, עמ' 118). דבר המסביר את איזכור החומה על ידי הכפתור ופרח בצד הצפוני של העיר ליד מערת צדקיהו.

²⁵ ציור זה מפרפר את הנסיון לטעון שבימיו של הכפתור ופרח השתרעה חומה מזרחית עד בית התיפלה סנט אן ואת חומה זו (הכוללת חלק מחומת העיר דאז) חילק לג' חלקים. הצייר מציין את בית התיפלה הנ"ל במפה, והוא בבירור במקום פרוז, צפונית להר הבית. אין כל ספק כפי שכתבנו לעיל שהאיובים החריבו ברמה כזו או אחרת את חומות ירושלים. ציירי המפות מאותו הזמן שלא התיימרו לדייק במפותיהם, "שיפצו" את החומה הפרוצה כיד הדמיון הטובה עליהם, יש "שיפצו" את החומה עד בית התיפלה סנט. אן, יש "שיפצו" עד סוף בתי העיר, ויש שהציבו מחדש את כל החומה כולה סביב העיר. ברור שגם אם נאמר שהיתה חומה עד סוף בתי העיר או סביב כל העיר, לא ימצא שער שושן במקום המשוער מול כיפת הסלע. בכל מקרה מפת ברייטנבך נחשבת אצל החוקרים למדויקת ביותר, הדבר גם ניכר לכל מעיין. לפיה ברור שהכפתור ופרח התייחס אל חומת

אם לא די בכך, הרי שמוכח מדברי הכפתור ופרח בעוד שני מקומות, כי הר הבית המקודש לשיטתו היה בדרום ההר ולא במרכזו כתשובת הרדב"ז. חומת הר הבית תחמה את ת"ק אמה על ת"ק אמה המקודשים, כך יוצא מפשטי המשניות בריש מסכת מידות וכן מבואר בגמ' בתמיד (ט"ז ע"א) ובירושלמי (פסחים פ"ה ה"ב). המשנה במידות מונה את השערים שבחומת הר הבית – שער טדי בצפון, קיפונוס במערב, שער שושן במזרח ושני שערי חולדה בדרום. והנה הכפתור ופרח מזהה את השערים הדרומיים שבכותל הדרומי כשערי חולדה – "וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום". מכאן שהר הבית המקודש, היינו ת"ק אמה המקודשים, לדעת הכפתור ופרח בהכרח מתחילים מן הכותל הדרומי²⁶. זיהוי השערים המצויים בכותל הדרומי כשערי חולדה, ע"י הכפתור ופרח, מוציא מכלל אפשרות שכיפת הסלע תהיה מקום קודש הקדשים, משום שכיפת הסלע נמצאת אם כך בגבול הצפוני של ת"ק אמה, דבר שלא יתכן על פי יחסי המשנה בריש פרק ב' ממסכת מידות.

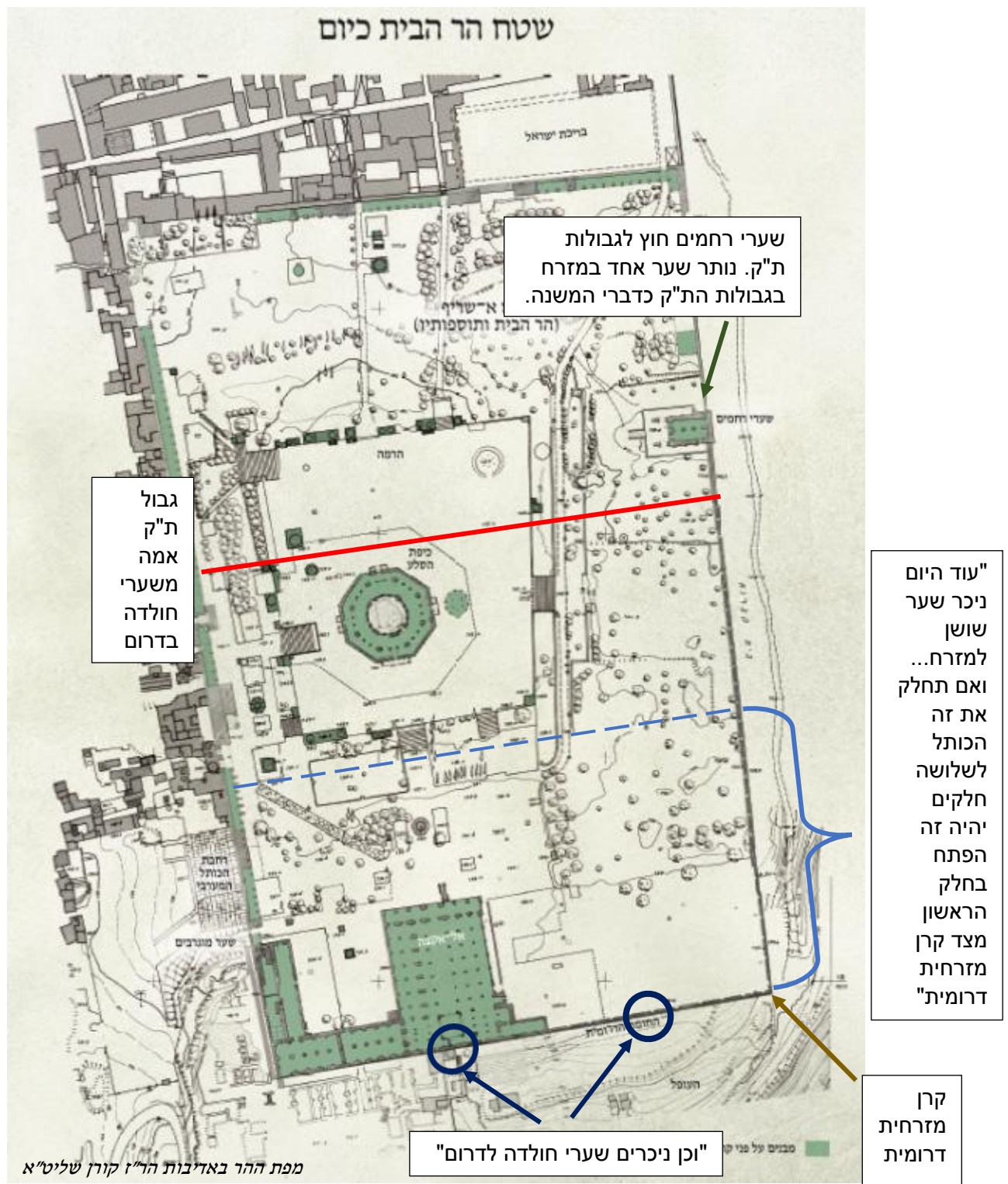
הר הבית (מה גם שאם היה מצרף את החומה הנמוכה והשבורה שעל פי המפה מגיעה עד קצה העיר, שער שושן לא היה יוצא במקומו המשוער אל מול כיפת הסלע, אילו שם היה בית המקדש).
²⁶ בנוגע לשערי חולדה, היו שטענו ששערי חולדה הקיימים בכותל הדרומי מובילים במחילות אל שערי חולדה המקוריים שהיו צפוניים יותר. אך דבר זה כמובן לא ניתן להאמר מכיון שכבר בארנו ששערי חולדה כשאר השערים נמצאו בחומה שתחמה את ת"ק אמה המקודשים ולא מחוצה לו. בשנת תש"ס נתגלה שהחומה הדרומית אכן היתה גלויה משני צידיה ללא מחילות (ראה ועשו לי מקדש לר"ז קורן שליט"א עמ' 175 והלאה), על סמך תגלית זו שינה הרב זלמן קורן שליט"א את דגם המקדש שלו.

מלבד זאת, בעל הכפתור ופרח מזהה את שער הרחמים הקיים עד היום, כשער שבנה שלמה לחתנים ולאבלים. נשאלת השאלה אם כך, כיצד היו שני שערים בחומה המזרחית של הר הבית, והרי המשנה מונה רק שער אחד, הוא שער שושן הנזכר לעיל. יתירה מזו, כיצד ידע בעל הכפתור ופרח שהשער הדרומי יותר הוא שער שושן, שמא שער הרחמים הוא שער שושן ולא השער הדרומי. שתי השאלות מתורצות מאליהן, מתוך העובדה הפשוטה שהכפתור ופרח הבין שהת"ק אמה המקודשים נמצאים בדרום הר הבית, ואם כן שער הרחמים נמצא צפונית לתחום הת"ק אמה המקודשים של הר הבית. משום כך שער הרחמים איננו יכול להיות שער שושן, ואין הוא סותר את דברי המשנה שלחומת הר הבית המקודש בצד מזרח היה רק שער אחד.²⁷

נמצינו למדים משלושה מקומות שונים, שהכפתור ופרח סבר ללא ספק שהת"ק אמה המקודשים המקדש והעזרות נמצאים בדרום הר הבית, היכן שדורכים כיום העולים להר.²⁸

²⁷ וראה בספר הר הבית לגר"ש גורן זצ"ל (עמ' רנ"ו) שנקט ששערים אלה שבנה שלמה מחוץ לת"ק אמה המקודשים היו ודקדק כן מלשון הפרקי דר"א שלא הזכיר את השערים בהקשר להר הבית. ובאמת מעיון בדברי הפרקי דר"א משמע שהשערים שבנה שלמה היו מדעתו – "ראה שלמה שמדת גמילות חסדים גדולה לפני הב"ה, וכשבנה בית המקדש בנה שני שערים אחד לחתנים ואחד לאבלים ולמנוחים וכו'..." ובהכרח אין זה "מיד ה' עלי השכיל" בתבנית בית המקדש המקורית, וע"כ בנה השערים מחוץ לת"ק אמה המקודשים ומזו הסיבה השערים נקראו על שמו ואין הם נמנים עם שער המקדש. ויעוי' בש"ג בפ"ג ממסכת מדות, הובאו דבריו בתפא"ר בפ"א מ"ג שכתב בשם ר"מ קאזיס שמשער טדי היו נכנסים חתנים ואבלים **כפ"כ בפרקי דר"א**. המהר"מ קאזיס התקשה בכך שהמשנה איננה מזכירה את השערים שבנה שלמה בכלל שער הר הבית, וכיון שהכל בכתב מיד ה' השכיל, שער זה היה אמור להימנות במשנה וא"א לומר שהיה רק בבית ראשון. משום כך מוכרח היה להניח שאחד משערי הר הבית הקיימים הם מן השערים שבנה שלמה וכיון ששאר השערים משמשים לדברים ידועים (כניסה ויציאה לכל ישראל, ושער להולכת שער המשתלח וכו') ממילא הניח שחתנים ואבלים נכנסים דרך השער שאינו משמש לכלום כדברי המשנה. אמנם אחר העיון אם כוונת הר"מ קאזיס ששער טדי עצמו היה שער שבנה שלמה קשה, שהרי בפרקי דר"א בפ"ז כתוב ששלמה המלך בנה שני שערים לחתנים ולאבלים וא"א לומר שזה היה שער טדי שהיה רק שער אחד כפי שמפורש במשנה (בשונה משער חולדה שם בפירוש אומרת המשנה – "שני שערי חולדה"). ואולי הבין מהר"מ קאזיס שהשער שבנה שלמה היה מצפון לשער טדי מחוץ לת"ק אמה המקודשים ואחר שנכנסו בשערים שבנה שלמה לחתנים ולאבלים הגיעו לשער טדי בצפון ודרכו נכנסו להר הבית המקודש.

²⁸ השערות שונות לגבי המידה "כמטחוי קשת" אותה מזכיר הכפתור ופרח לכאורה אין בהם ממש. היעלה על הדעת שאותה המידה בדיוק שבין שערי רחמים לשער שושן קיימת בין מערת המכפלה לקבר אבנר בן נר ובאופן פלאי גם בין מערת רב כהנא למערת רבי יוחנן וכן בין היישוב יקוק לריצפת בית הכנסת העתיקה? ואם לא די בכך הרי שבאורח ניסי זהו בדיוק אותו המרחק הקיים בין הים לבין המעבר של נחל אל עריש? אילו רצה הכפתור ופרח לתת מידה מדויקת היה משתמש ביחידת האמה בה הוא משתמש רבות ואפילו באותו המשפט שבו הוא מזכיר את מטחוי הקשת בנוגע לשערי רחמים. אין ספק כי כוונת הכפתור ופרח למידת מרחק מכסימלית, היינו לא יותר ממטחוי קשת. את הקשת ניתן לירות למרחקים שונים וכוונת הכפתור ופרח היא שהמרחק מנקודת הציון לכיוון מסויים איננו יותר מאותם מטחוי קשת לערך. (בחז"ל מטחוי קשת נדרש כטווח הקשת פעמיים וזהו משמעות המונח מטחוי עי' בר"ר פרשת וירא.) דקדוק בדברי הכפתור ופרח מעלה שבכל פעם שמזכיר הוא את המונח כמטחוי קשת אין הוא דן על מרחק שבין שתי נקודות אלא עוסק הוא בנקודה אחת כנקודת ציון ומשם מפנה את הקורא אל כיוון מסוים מרוחות השמיים על מנת להנחות אותו כיצד להגיע ולאתר את הנקודה השניה. למשל – "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח... כמטחוי קשת, יש בכותלו שני שערים", "צפוני לציון רבי ירמיה כמטחוי קשת", "בריכות המים החמים הם לצפון הבקעה וכמטחוי קשת למערב נפגשים עם ירמון" ואל מערב המערה כמטחוי קשת מקום אבנר בן נר" ועוד... עיקר דברי הכפתור ופרח מצינים את כיוון רוח השמיים אליו יש לפנות בכדי להגיע אל המטרה ומידת המרחק היא משנית לחלוטין. מדובר בהנחייה כיצד להגיע אל המקום ולא במדידת מרחקים. זאת לעומת מידות מדויקות בהם משתמש הכפתור ופרח באמות, למשל – "והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר כלומר הר המוריה של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט, אלא כמו חמשים אמה או פחות ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך". כאן אין מדובר בהנחייה כיצד להגיע למקום מסוים, אלא בבירור הנוגע למידות ולמרחקים שיש להם משמעות לחקר ההלכה ועל כן מדקדק הכפתור ופרח במידת האמה.

שלושת המקומות מהם מבואר כי בעל הכפתור ופרח סבר שת"ק אמה של הר הבית המקודש הם בדרום המתחם. קצה השליש הדרומי מסומן בתכלת, שני שערי חולדה בכחול. וגבול ת"ק אמה משערי חולדה באדום.

מדברי הכפתור ופרח יוצא שהמקדש לא היה בפסגת ההר אלא מעט במורדו. וכך הם בפשטות דברי הגמ' בזבחים האומרת שחשבו לבנות בית המקדש בעין עיטם ובגלל הפסוק "ובין כתפיו שכן" ניתתי ביה קליל, זיהו שמקום המקדש איננו בפסגת ההר כי אם במדרונו. זוהי לכאורה ההבנה הפשוטה בדברי רש"י בסוגיא שם (עי' היטב בסוף ד"ה וכתב ועלה וכו' ובד"ה סבור למיבניה וכו' – ונבנהו בירושלים וכן בד"ה ואיבעית אימא האי וכו' יותר משיעור הר הבית וכו' עי"ש ואכמ"ל), וראה רבינו בחיי (דברים ל"ג י"ב) – "לפי שבית המקדש אינו בגובה ההר ממש

אלא למטה מעט נמוך כ"ג אמה מעין עיטם", וכך הבינו האחרונים (ראה מהרש"א שם ובסוכה נ"ג ע"ב ובחתם סופר על פרשת ראה וכן ברש"י הירש על הפסוק ובין כתפיו שכן). לפי זה מה שאמר יחזקאל "בראש ההר" אין הכוונה למקום הגבוה ביותר בהר כי אם לפיסגת ההר ביחס לעיר ירושלים הנמצאת בתחתיתו - "ועליו כמבנה עיר מנגב"²⁹. ובמלבי"ם בפירושו ליחזקאל (מ"ג י"ב) כתב שרק המקדש העתידי עליו התנבא יחזקאל יהיה בראש ההר כאשר כל המבנה הטופוגרפי, גודלו של המקדש ומיקום העיר ירושלים ישתנו³⁰, בעוד שבית ראשון ובית שני היו בשיפוע ההר - "שלעומת שהבתים הקודמים היו בכתף ההר (כמ"ש חז"ל סבור למבניא בעין עיטם דמדלי טובא וכו' ובין כתפיו שכן) הוא יהיה בראש ההר, לא בכתפו, שזה יורה על התרוממותו על כל"³¹.

דווקא בניה שלא בראש ההר כי אם במורדו היא היוצרת אפשרות לבנות את העזרות ואת ההר בצורה של כיפין על גבי כיפין כפי שמפורש במשנה בפרה וברמב"ם בהלכות בית הבחירה. לעומת זאת בניה בראש ההר כאשר מקום קדש הקדשים ממוקם בכיפת הסלע, למעשה, מוציאה מכלל אפשרות בניית כיפין על גבי כיפין כפי פשטן של דברי חז"ל. וראה עוד בעניין זה לקמן.

אמנם ניתן להבין בגמ' בזבחים שעין עיטם לא היה בהר המוריה. לפי זה אפשר לומר, אף שאין בכך הכרח, שהמקדש היה בפסגת ההר בדווקא³². וכבר כתבנו לעיל שיתכן וכך סבר הרדב"ז. אך כבר הראנו לדעת שהנחה זו שנויה במחלוקת ראשונים.

בנושא זה לא נוכל כמובן להכריע בין שיטות הראשונים להלכה כפי שאנו רגילים לעשות במחלוקות ראשונים שונות, היות ומדובר במחלוקת מציאותית שעוד ניתנת לבירור, ושעתידיה להתברר בעתיד. יתירה מזו, עיקר הבירור בעניין זה יכול להיעשות בהר עצמו ולא על ידי חישובים והשערות מחוץ להר. דוגמא לכך רק מן הזמן האחרון, כאשר חפרו סמוך לכיפת הסלע לצורך העברת קו חשמל ובמקום שבו היו אמורים להימצא יסודות לחומת העזרה, באם כיפת הסלע היא מקום קה"ק, לא נמצא דבר³³.

²⁹ גם בלשון חז"ל מצינו במדרשים (ראה מד"ר קהלת ט' א' ועוד) שקראו למקום המזבח ראש ההר אף שודאי לכולי עלמא מקום המזבח לא היה בראש ההר.

³⁰ נבואה זו מתחברת כמובן לנבואות ישעיהו ומיכה - "והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות".

³¹ דברי חז"ל שבית כנסת צריך להבנות בגובהה של עיר ולהיות גבוה מגגות העיר מן הפסוקים "בראש הומיות תקרא" ו"לרומם את בית אלוקינו" אינם רלוונטיים לנידוננו, כיון שביחס לעיר ירושלים בתחתית ההר, בית המקדש היה כמובן גבוה יותר. בכל מקרה גובה ההיכל היה מאה אמה כך שהיה גבוה מגגות העיר.

³² ובאמת אף אם נאמר שעין עיטם לא היה בהר המוריה, באופן פשוט אין כל הכרח וצורך לבנות את המקדש בפסגת הר המוריה בדווקא כפי שעשו הגויים שבנו בראשי ההרים, שהרי הסיבה לבנות את המקדש במקום הגבוה היתה משום "וקמת ועלית" כמבואר בגמ', כשהוא"א היתה שמדובר במקום הגבוה ביותר אולם אחר שהתברר מן הפסוק "ובין כתפיו וכו'" שאין זה כך שוב חוזר פשט הפסוק להתייחס רק לעיר ירושלים שהמקדש צריך להיות גבוה מירושלים כדי לקיים "וקמת ועלית, ותו לא ואין כל עניין בראש ההר בדווקא. ובאמת כך מורים גם פשטי המקראות ביהושע בתיאור הגבול. שם משמע שכתף היבוס היינו ירושלים היתה בדרום ואחר מן עלו לראש ההר ורק לאחר מכן תאר הגבול לעין עיטם. בתחילה רצו לבנות בעין עיטם ולאחר שהתברר שאין צורך לבנות במקום הגבוה ביותר בנו בירושלים (כפי שבאר רש"י על הגמ' בזבחים נ"ד) ולא בראש ההר. וכן למעשה מבואר בכפתור ופרח שזיהה את המקדש בדרום ההר בעוד שכתב שעין עיטם הוא אחד ההרים הסובבים את ירושלים. ואמנם ניתן להסביר גם באופן אחר בדעת הכפתור ופרח שעין עיטם המוזכר בגמ' בזבחים היה מקום שפך המעיין בהר המוריה ולא מקור המעיין והיה מקום ידוע אך אכמ"ל.

³³ נביא עוד כמה דוגמאות לכך שהספק והבלבול רב על הידוע והמוחלט אפילו בדברים שעוד ניתן לברר בהר הבית, ק"ו במה שעוד לא נבדק. הר"ז קורן שליט"א במאמרו חצרות בית ה' משנת תשל"ז (עמ' 273 מתוך הספר שם עולם) בהערה 8 כתב שידידו המהנדס ר' מאיר קוזניץ מדד מדידה מדוייקת מבפנים ומצד שרוב שער ברקלי הוא 5.55 מטר מטיח לטיח. בעוד שבספרו חצרות בית ה' משנת תשס"ז קובע שרוב השער הוא 5.74 מ"מ וראה מה שכתבנו בזה לקמן. הארכיאולוג מאיר בן דב כותב שרובו 5.60 מטר.

דוגמא נוספת לבלבול ולספק, בנוגע לרוחב השער הכפול. אילת מזר בחוברת משנת 2000 בשם המדריך השלם לחפירות הר הבית כותבת שרוחב כל שער בשער הכפול הוא 5.5 מטר. בעוד שבספר שהוציאה בשנת 2011 בשם The Walls Of The temple Mount כתוב שרוחב כל שער הוא 5.15 מטר. ברור שהשאלה היא מהיכן עד היכן צריך למדוד, כאשר ישנן אפשרויות שונות. עוד כותבת בשנת 2011 מגלה כי הגובה נמוך יותר (יחד עם 11 מטר. בעוד שהתבוננות בתרשימים אותם הוציאה בשנת 2011 מגלה כי הגובה נמוך יותר (יחד עם המשקוף העליון מגיע לכאורה ל-10 מטר). כמובן גם כאן השאלה מהיכן יש למדוד. מאיר בן דב בספרו סובר שמקום המשקוף ששרד של שער חולדה איננו במקומו המקורי כך שאין בידינו אפשרות לדעת מה באמת היה גובהו של השער. כמו כן, לעניין שער ברקלי טוען בן דב שיש לשער שמפתנו היה נמוך יותר והגיע עד מפלס הרחוב היינו 11 מטר.

ה. יוסף בן מתתיהו וממצאים ארכיאולוגיים

בכל הנוגע למחקר הארכיאולוגי המוגבל כיום ולחקר ההיסטורי על פיו יש לשער את מקום המקדש, די אם נמצא דעות מבוססות שונות וסותרות בכדי להשאיר את המצב בספק בכל הנוגע להכרעה ההלכתית³⁴. כפי שכבר ביארנו הדברים עוד ניתנים לבירור על ההר עצמו, ועוד יתבררו בעתיד, בעז"ה בקרוב. עם זאת נציין מספר נקודות המעלות תמיהות ודורשות בירור, בדברי יוסף בן מתתיהו ובמצאים הארכיאולוגיים, שלא מצאנו בדברי החוקרים השונים.

דבריו ותיאוריו השונים של יוסף בן מתתיהו בנוגע למקדש ניתנים לפרשנויות שונות והסתמכות מוחלטת עליהם מוטלת בספק, ודאי בקנה המידה ההלכתי. אך נראה כי יש מקום להעיר כמה הערות מדבריו בנוגע למיקום המקדש בהר. אם אכן קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע בהכרח צריך לומר שהורדוס הרחיב את מתחם ההר לדרום. ובאמת כמה פיתולים ופלפולים נכתבו בדברי יוסף בן מתתיהו על מנת לנסות להוכיח שהורדוס הרחיב את מתחם המקדש לדרום. אך למעשה, בספר מלחמות היהודים כותב יוסף בן מתתיהו בפירוש שמתחם המקדש הורחב לצפון, אין איזכור העוסק בהרחבה לדרום (מלחמות ספר חמישי ה,א)³⁵. מכאן נראה לכאורה שהת"ק אמה המקוריים בדרום היו.

יתירה מזו, תיאורו בקדמוניות היהודים מבסס את דברי הכפתור ופרח שהר הבית המקודש היה בדרום ההר, וכי החומה הדרומית של המתחם הקיימת היום תוחמת את הת"ק אמה על ת"ק אמה המקודשים. זה לשון יוסף בן מתתיהו בקדמוניות ט"ו – "את הגבעה הזו ביצר שלמה מלכנו הראשון בחכמה ובעמל רב בחלקים שמסביב לפיסגה מלמעלה, ומלמטה ביצרה החל בתחתיתה אותה סובבת תעלה עמוקה, בסלעים עצומים מהודקים זה לזה בעופרת. היא הלכה ותחמה חלק מה של הארץ וירדה לעומק באופן שלא היה קץ לגודלו ולגובהו של המבנה שנעשה מרובע (ריבוע בתרגום האנגלי)..."³⁶. דבריו של יוסף בן מתתיהו ברור מיללו כי שלמה המלך בנה את חומת הר הבית החל בתחתית ההר עד הפסגה (ולא מעבר לכך). המקום היחיד בו נמצאת החומה בתחתית ההר הוא בכותל הדרומי בקרן המערבית ובחלק הדרומי של הכותל המערבי. שאר החומות בנויים על מעלה ההר ולא בתחתיתו. מכאן שאי אפשר להיזיז את החומה המקורית צפונה משום שאז לא תישאר אפילו פינה אחת המגיעה עד תחתית ההר כמתואר על ידי יוסף בן מתתיהו³⁷. דברים אלה תואמים את מה שכתב יוסף בן מתתיהו במלחמות היהודים שהרחבת ההר היתה בצד הצפוני. שלמה המלך הקיף את הת"ק אמה המקודשים מדרום ועד לפיסגת ההר מלמעלה (כלשון יוספוס) ובמשך הזמן הורחב הר הבית צפונה כפי שמפורש במלחמות³⁸.

הימצאותו של ה"תפר" בדרום הכותל המזרחי של ההר, בו נראים בבירור שיירים של כותל חשמונאי המתחבר בקצהו הדרומי אל כותל הרודיאני, משמש הוכחה במאמרים שונים לכך

אלה רק מעט מן הדוגמאות המראות עד כמה הדברים עוד מסופקים ובלתי ברורים בקנה המידה ההלכתי. ברור שעד שלא יעשו מדידות מדויקות ובדיקות מדוקדקות בשטח של כל הנתונים הרלוונטיים על פי ההלכה, לא נוכל לקבוע דבר מוחלט בנוגע לזיהוי מקום המקדש והעזרות וקביעת האמה וכו'.

³⁴ מחקרים שונים העלו אפשרויות שונות בנוגע למיקום המקדש במתחם הר הבית בהתבסס על נתונים בשטח נתונים ארכיאולוגיים ואף תיאורים היסטוריים. פרופסור אשר קאופמן ז"ל סבר שמקום קה"ק הוא בכיפת הרוחות צפונית לכיפת הסלע. ממחקריו של האדריכל טוביה שגיב עולה שהמקדש היה בדרום המתחם, ראה מאמריו של שגיב בתחומין כרכים י"ד כ"ה וכ"ח.

³⁵ יש שביקשו להוכיח ולדקדק מדברי יוספוס בקדמוניות (ס' חמישה עשר יא, ה) שהיתה גם הרחבה בדרום. המתבונן יראה שאין משם ראייה כלל, והפירוש הפשוט הוא שהורדוס התעסק בבניין הסטווים, היינו בנאים ותו לא. יעוי' בדבריו.

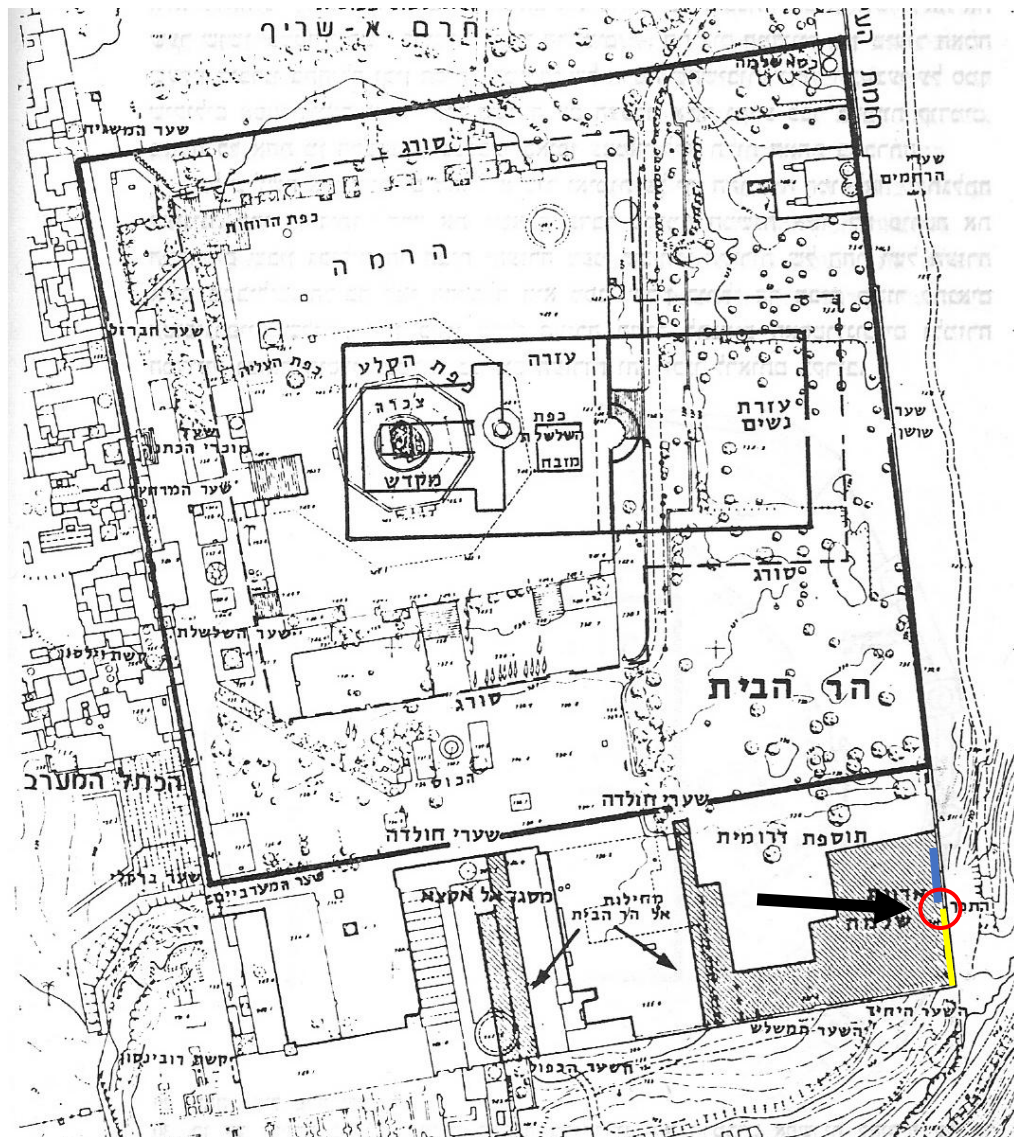
³⁶ זהו תיאור של הר הבית המקודש לפני הרחבת הורדוס שהיה ריבוע מדויק כפי שכותב יוספוס בהמשך – "...החומה שהיקפה הגיע לארבעה ריסים וכל צלע נמשכה לאורך של ריס".

³⁷ אין לנו מידע טופוגרפי מדויק על מנת לקבוע אם קרן הכותל הדרום מערבי נבנתה בטרופיאון עצמו או בקצהו בתחילת הר המוריה (שמא אף בתחילת הגבעה הסמוכה להר), בין כך ובין כך אין קושי בכך שהחומה לא נבנתה על ההר עצמו, כבר כתב כן המאירי בפירושו על מסכת מידות ריש פרק ב' – "שהר הבית... כולו מוקף חומה סביב ההר במישור שלפניו".

³⁸ בניית הסטיו המלכותי על הר הבית המקודש אין בו קושי. הדבר מוזכר בחז"ל – הר הבית סטיו כפול היה, סטיו לפניו מסטיו (בסוכה ובפסחים ועוד) וברמב"ם בריש פ"ה מהלכות בית הבחירה.

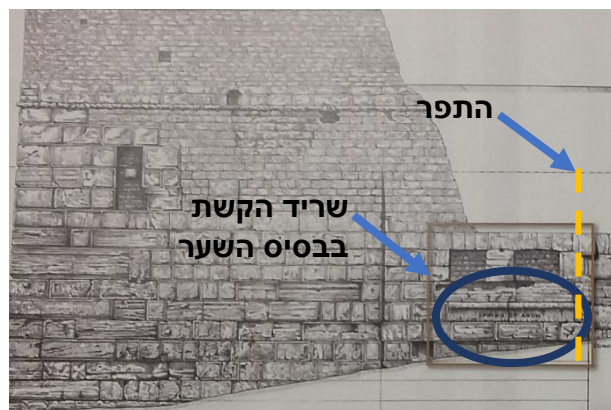
שהיתה הרחבה הרודיאנית בדרום וניתן למקם אם כך את קה"ק בכיפת הסלע. אולם התבוננות נוספת מגלה שתפר זה לא רק שאינו מהווה ממצא המאשר הרחבה דרומית אלא מראה את ההפך הגמור. אם בודקים את האפשרויות השונות למידת גבול הת"ק אמות הדרומי באם אבן השתיה היא בכיפת הסלע, נמצא כי גבול זה הוא צפוני מן התפר ורחוק מרחק רב ממנו. אילו היה הורדוס מרחיב את הת"ק אמה המקודשים, התפר היה אמור להיות בגבול הת"ק אמה ולא עשרות מטרים דרומה ממנו. הנה כי כן, לכאורה יש כאן שריד מוכח מימי החשמונאים לכך שהת"ק אמה, דרומיים היו.

ה"תפר" בין קטע הכותל ההרודיאני - צהוב ובין קטע הכותל החשמונאי - כחול (גודל קטע הכותל החשמונאי להמחשה) וגבול ת"ק הדרומי באם קה"ק בכיפת הסלע. התמונה מתוך "חצרות בית ה'" באדיבות הרב זלמן קורן שליט"א.

אמנם בהנחה שהת"ק אמה המקודשים נמשכו עד לשער הכפול והמשולש בהיותם שערי חולדה, נשאלת השאלה מדוע דווקא במקום זה, בחר הורדוס להחריב את החומה הקיימת ולבנות תחתיה חומה חדשה. התבוננות בתפר מראה כי במקום התפר בדיוק נבנה שער הרודיאני, דומה במבנהו לשער רובינסון בכותל המערבי. נדמה ששער זה מבהיר את עניין התפר ללא קושי. היות והורדוס רצה לבנות שער חדש, או לחדש שער שהיה קיים כבר בחומת הר הבית המזרחי, משם התחיל את החומה החדשה הנבנית על יסוד החומה הישנה. הרוצה לחדש שער בחומה ישנה, כל שכן לבנות

שער חדש, לא יוכל לפרק את אבני החומה הקיימים, מוכרח הוא לבנות את החומה מחדש ממקום השער.³⁹

בנוסף לכך, מספר מלחמות היהודים (ה', ה') יוצא שחומת העזרה, "המקדש השני" כלשונו, נבנתה כ-8 מטר (16 אמה) מתחת לרצפת העזרה.⁴⁰ באם אבן השתיה היא בכיפת הסלע היינו בגובה 743 מטר מעל פני הים, אין אפשרות לבנות חומה בעומק שכזה מבלי שהחומה תצא מגבול ההר

³⁹ שער זה מעורר עניין בהיותו שער קדום הפונה למזרח ובתחילתו קשת. בצד המזרחי לא היו בתים, אם כן בשונה מקשת רובינסון במערב, לא ברור מה היה שימושה של הקשת. שומה עלינו לבדוק, האם יתכן שזהו שער שושן, ואולי השער עליו דיבר הכפתור ופרח בשליש הדרומי של החומה. על פניו נראה שהדבר בלתי אפשרי שהרי הוא נמצא במרחק של כשלושים מטר מקצה החומה הדרומית ועפ"י רש"י בביאור המשנה בברכות – "לא יקל אדם ראשו כנגד שער המזרח" שפירש ששער המזרח הוא שער שושן וכל השערים היו מכוונים זה לזה, לא יתכן שהמקדש היה כל כך דרומי. אולם ברמב"ם בפ"ז מה' בית הבחירה ה"ה ובסמ"ג מ"ע קסד כתבו שכונת המשנה לשער נקנור ולא לשער שושן. ובאמת בפשט הגמ' ביומא ט"ז אפשר לומר שכל מה שאמרה הגמ' שאפשר לראות דרך שער המזרח את ההיכל זה רק בהו"א לדעת רבנן, ויתכן שגם זה רק באופן תיאורטי, אולם לה"א בן יעקב אין צורך בזה כלל וע"כ אחר שהנמיכו את הכותל המזרחי כולו שוב אין שום משמעות למיקום שער המזרח שהרי הכהן לא רואה דרך השער אלא מעל לכותל. וזה גופא פשט המשנה במידות – "כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים חוץ מכותל המזרח", המשנה עוסקת בכותל המזרחי כולו ולא רק מעל לשער. הרי שהכהן היה רואה מעל לכותל לדעת ר"א בן יעקב בלא קשר לשער שושן שאכן יכול היה להיות במקום אחר לחלוטין. עם זאת בראשונים נראה כמושל פשוט ששער שושן אכן היה בקו ישר עם קה"ק והדבר צ"ע. עכ"פ לא יצאנו מכלל אפשרות שמא שער זה הוא אכן שער שושן, וא"כ הקשת הבלתי מוסברת יכולה להיות תחילת הכבש העשוי כיפין על גבי כיפין (קשת על גבי קשת) שהוביל להר המשחה עליו היו משלחים גם את השעיר המשתלח. בחומה המזרחית דהיום, לא ניכר עוד שער מלבד שער הרחמים. החומה בנויה תפרים והשלמות של חומות מתקופות שונות. מן החלק ההלניסטי הקצר בדרום החומה ועד הצפון מדובר בחומה מחודשת, לא מזמן הבית. רובה מן התקופה הממלוכית. ברור שבזמן הרדב"ז החומה כבר היתה מחודשת כיון שבשונה מן החומה הדרומית עליה הוא כותב כי ניתן לראות שהיא עתיקה, בנוגע לחומה המזרחית נזקק הרדב"ז לזיהוי שערי רחמים של הכפתור ופרח על מנת לקבוע שהיתה כותל הר הבית. אולם לא נוכל לדעת מה היה בזמנו של הכפתור ופרח. שמא זהו השער אותו זיהה הכפתור ופרח כשער שושן? והנה **אם נמקם את קה"ק בכיפת הסלע נמצא שלא שרד באמת שום שער משערי הר הבית**. בדרום חרבו שערי חולדה אולי עוד מזמן הורדוס שבהכרח לפי זה הרחיב בדרום, במזרח היה אמור להמצא סף שער שושן בגובה 731 מטר מעל פני הים (כ-22 אמה מתחת לגובה הצכרא, באם הצכרא היא אבן השתיה), אולם הכותל המזרחי המחודש כבר חשוף לעינינו בגובה זה וכמובן שער אין שם. ובמערב נותרה אולי מזוזה של המשוער להיות שער וורן וקשת ווילסון. לעומת זאת אם נמקם את המקדש בדרום ונשער שהשער המזרחי הוא שער שושן הרי שקיימים לנגד עינינו שער שושן שערי חולדה ואפילו שער קיפונס למערב. אם כנים הדברים, התפר הוא ברור ומקבל משמעות פשוטה הרבה יותר. הורדוס חידש את שערי הר הבית ולכן החל את הבניה משער שושן למזרח. קשה שלא להזכר בדברי המדרש בשיר השירים רבה פרשה ב' על הפסוק הנה זה עומד אחר אחר כתלנו – "אחר כותל מערבי של בית המקדש למה שנשבע לו הקדוש ברוך הוא שאינו חרב לעולם **ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקדוש ברוך הוא**" (שער הכהן הוא שער שושן). אם נאמר שקה"ק היה בכיפת הסלע והר הבית הורחב לדרום, הרי שבזמן כתיבת מדרש שיר השירים רבה (במאה השביעית או השמינית לספירה למנינים) שערי חולדה כבר לא היו קיימים...

⁴⁰ יוספוס פלביוס כותב שחומת המקדש השני היתה בגובה ארבעים אמה, כאשר מתוך המקדש נראו 24 אמה. אם כן גובה העזרה היה 16 אמה מריצפת הר הבית. מידות אלה תואמות באופן מדויק את דברי חז"ל שהרי על פי ר"א בן יעקב מהר הבית עד לריצפת עזרת ישראל היו 27 מעלות שהם 13 וחצי אמות גובה (רום מעלה חצי אמה) ועוד שתי אמות וחצי. סה"כ 16 אמה בדיוק.

המקודש או תפגע בתוככי עזרת נשים. אם אבן השתיה היא בגובה 743 הרי שגובה רצפת העזרה היה ב 740 מטר מעל פני הים⁴¹. אם כך בסיס החומה מוכרח היה להיות בכ 732 מטרים מעל פני הים, שהרי כפי שכבר ציינו, חומת העזרה על פי יוסף בן מתתיהו נבנתה 8 מטר מתחת לרצפת העזרה. התבוננות פשוטה במפה טופוגרפית של הר הבית תגלה כי בצד המזרחי גובה 732 יוצא בתוככי עזרת נשים (ובכלל תיאורו של יוסף ב"מ לא מתאים לצד המזרחי), בצד הדרומי הוא בגבול הת"ק ובצד הצפוני מחוץ לגבול הת"ק המקודש. אם כן לכאורה הצבת קודש הקדשים בכיפת הסלע על פי דברי יוסף בן מתתיהו הינה בלתי אפשרית⁴². מה שאין כן, באם ת"ק האמה המקודשים היו בדרום, בהחלט ניתן למצוא יחסים כאלה בתוך הר הבית המקודש.

מפה טופוגרפית מפורטת של ההר. האבן בכיפת הסלע בגובה 743.7 מ' מעל פני הים. 732 מ' מעל פני הים בדרום המתחם. באדיבות הר"ז קורן שליט"א

בכדי שהמקדש יהיה בדרום ההר כדברי הכפתור ופרח ובהנחה שאבן השתיה היתה אבן הסלע ולא אבן מיטלטלת כדלהלן, בהכרח נצטרך לומר שבמקום מסוים היתה בליטה של אבן שמאפשרת להעמיד את המקדש באופן טופוגרפי על ההר. לפי הנתונים הטופוגרפיים הידועים כיום הדבר נראה כמעט בלתי אפשרי. אולם הנתונים הקיימים בידינו משוערים בלבד. סלע מזדקר לא יכול להיות נצפה במדידה טופוגרפית משוערת שכזו שנעשתה על ידי חפירה במקומות נבחרים בלבד. אבן הסלע שמדרום לכיפת הסלע מכוסה במילוי ומפת הגבהים שנעשתה על ידי חוקרים בריטיים לפני יותר ממאה שנה מתבססת על נתונים מדגמיים שאין בהם בכדי להכריע. ודאי שלא נוכל לסמוך להלכה על השערות מנתונים מדגמיים, כל עוד לא תעשה חפירה ובידור בשטח.

ממצאים ארכיאולוגיים שאינם מוכרחים ותיאוריות על בסיס אותם ממצאים שמעצם טבען מתחדשות ומשתנות חדשים לבקרים, אין בהם בכדי להכריע בספקות בהלכה⁴³. עם זאת, יש

⁴¹ 12 מעלות מן העזרה לאולם הינן 6 אמות שהן 30 מטרים.

⁴² לכאורה היה מקום לומר, ש"חומת העזרה" הנזכרת אכן נבנתה בקצהו הצפוני של מסגד אל אקצא בגובה 732 לערך מעל פני הים, אך חומת העזרה הנ"ל המוזכרת ביוספוס לא תחמה את העזרות המקודשות בקדושת העזרה אלא נמשך בהם החיל והלשכות עד שהגיעו למקום העזרות המקודשות, היינו קל"ה על שכ"ב. השערים אם כך אותם מזכיר יוסף בן מתתיהו לא היו על גבול העזרה אלא משם היו הלשכות נמשכות מטרים רבים עד לעזרה עצמה. אולם מפתן שערי חולדה הוא בגובה 726 מ' מעל פני הים והמשקוף של השער הכפול הוא בגובה 732. יוסף לא מזכיר עוד מדרגות חוץ מאותם י"ד מדרגות ואם כן הדברים עדיין אינם מתיישבים. בכדי שתיאורו של יוסף ב"מ יעלה יפה צריך לומר שהכניסה היתה ב 732 מ' מעל לפני הים ולאחר שטח מישורי עד לצפון אל אקצא החלו המדרגות ועשר אמות החיל עד לחומת המקדש השני כתיאורו של יוסף ב"מ. אילו זה היה מציאותי הרי שניתן היה להציב את קה"ק בכיפת הסלע אך למעשה אם כך כל הנכנסים היום מדרום בהכרח דורכים בחיל.

⁴³ ישנן אין ספור דוגמאות של "אמיתות" ארכיאולוגיות מוצקות ובלתי ניתנות לערעור שנמצאו לאחר זמן לא נכונות. המאמר יכלה והדוגמאות לא תכלינה.

אביא רק דוגמא אחת הנוגעת ישירות לענייננו. ישנו תצלום משנת תר"ל (1870) בו נראים בבידור מדרגות עתיקות שנראות מעוצבות כמדרגות החיל. ההנחה הפשוטה עד לא מזמן היתה שמדרגות אלה הן אכן שרידים ממדרגות החיל והן היוו את הבסיס הארכיאולוגי לקביעת גבולות החיל בדרום (ראה בספר ועשו לי מקדש לר"ז

להעיר, כי נראה שישנם גם ממצאים ארכיאולוגיים (כאשר בוחנים אותם לאור דברי רז"ל) העשויים לאשש את דברי הכפתור ופרח שהחלק הדרומי של מיתחם ההר מקודש בקדושת הר הבית. נביא ארבעה כאלה.

א. מידות רוחב השערים הקיימים דווקא בדרום ואורך הכותל הדרומי נראים מתאימים להפליא על פי מה שקיבלנו מחז"ל. רוחב שער ברקלי בדרום הכותל המערבי הוא 5.55 מטר מטיח לטיח על פי מדידת המהנדס מאיר קוזניץ. הארכיאולוג מאיר בן דב כותב בספרו כי רוחב השער הוא 5.60⁴⁴. רוחב שערי הר הבית היה עשר אמות כמפורש במסכת מידות ואם כן האמה צריכה להיות 56 ס"מ או קצת יותר ללא הטיח, כפי ששיער הר"ז קורן בספרו חצרות בית ה'. כמו כן רוחב כל שער מן השער הכפול הוא 5.5 מטר על פי אילת מזר⁴⁵ ומאיר בן דב⁴⁶ ועל אף שמדובר בשערים כפולים שקשה להוכיח מהן, יש כאן

קורן שליט"א בעמ' 107 בפרק הנקרא "גבולות המקדש והממצא הארכיאולוגי". אולם אם מדובר במדרגות החיל מידות המדרגות צריכות להיות כפי שמסרו לנו חז"ל – "כל המעלות שהיו שם רום מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". בדיקה טופוגרפית מגלה שהמדרגות גדולות הרבה יותר מחצי אמה. בשיחה טלפונית עם הר"ז קורן שליט"א אמר לי שאחר בדיקה של המדרגות מסתבר לומר ש"מדרגות" אלה הם יותר מקומות לישיבה מאשר מדרגות ולכאורה לפי מידתן אי אפשר לומר שהם מדרגות החיל. בהתבוננות נוספת, לכאורה יש כאן ראייה ברורה לסתור את ההנחה שהמקדש היה ברמה. שהרי אם מדובר במדרגות עתיקות מזמן הבית, כהנחת היסוד הארכיאולוגית שהזכרנו לעיל, מה עושות מקומות ישיבה של אמפיתיאטרון הפונות דרומה במקום החיל בבית המקדש? דבר שלא הזכר בשום מקום, כמובן שלא במשנה או בדברי יוספוס פלביוס.

התצלום משנת תר"ל (1870 למנינם). החץ

מצביע על המדרגות.

יש לדון בארוכה ביחס שבין ארכיאולוגיה להלכה ומה רמת הוודאות הנצרכת בקנה מידה הלכתי. יעוי' בזה בספר נפש הרב ובשיעורים לזכר אבא מרי לגרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל בשם הבית הלוי שאי אפשר לחדש מסורת ע"י ארכיאולוגיה, ושמעתי מהרב צבי שכטר שליט"א ראש ישיבה אוניברסיטה שהקשו על הבית הלוי הנ"ל מרבב"ח בב"ב ע"ד ע"א שחזה מתי מדבר והוא למימני וכו' ולענ"ד אין זו קושיא כלל שהרי בשונה ממצא ארכיאולוגי שהוא בעצם הגדרתו משוער, רבב"ח הגיע למקום שהיתה ודאי מסורת. והרי זה דומה למי שחזר לעבר וממשיך את המסורת גם בהווה. וכן הוא גם בנוגע למה שכתבו הסמ"ג והמרדכי הביאום הב"ח והב"א באו"ח סי' ל"ד בנוגע לבימה שנפלה בקברו של יחזקאל ונמצאו שם תפילין והרי זה כענין רבב"ח ולק"מ. ואולי זה גופא השקו"ט שם שמא מדובר בתפילין שנגנזו. אך יש להקשות על זה ממש"כ הרמב"ן בפירושו על התורה, שבעכו מצא מטבע של מחצית השקל ובזה הביא ראיה לרש"י במשקל מחצית השקל. ואולי מש"כ שמצא ביד זקני ארץ עניינה מסורת שעברה עד אותם זקני הארץ שידעו עניינה של המטבע. אולם בזבחים ס"ב ע"א וברש"י שם משמע שאת הבית עצמו בנו על פי יסודות שמצאו ואולי גם שם רק מכח הנביא שהעיד על מידת המזבח יכולים היו בפועל לבנות גם את הבית ולכאורה ראיה לזה מכך שלא בנו את המזבח לפי היסודות שמצאו על ידי מדידה פשוטה מן היסודות, ובהכרח לא סמכו על מציאת היסודות עד שלא קבלו את עדות הנביא. ומכאן בהכרח שמדובר בצורך בנבואה ולא שבמקרה היו שם נביאים שהעידו ככל האדם (כפי שיש שרוצים לומר). ויעוי' בתשובות מהרי"ל החדשות (סי' ה') שכתב לגבי חלזון התכלת שאפשר לחדשו על ידי סימנים. ולכאורה הדבר תלוי ברמת הוודאות הקיימת בכל דבר לגופו אך אכמ"ל.

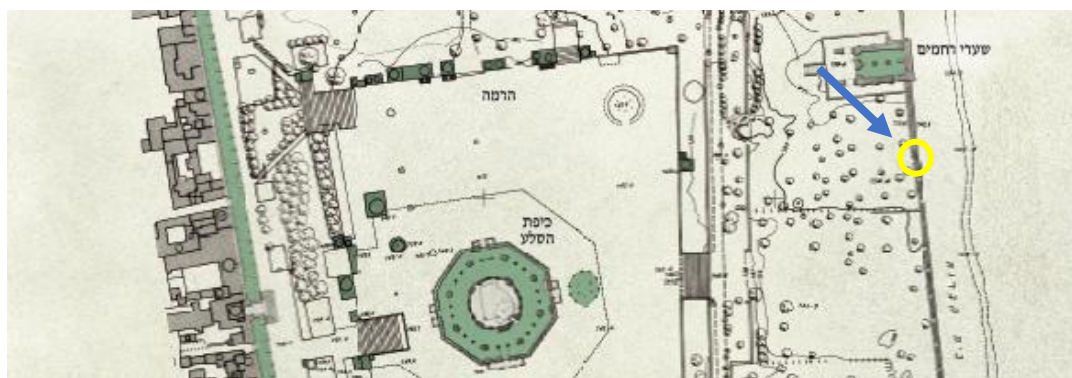
⁴⁴ חפירות הר הבית עמ' 142.

⁴⁵ המדריך השלם לחפירות הר הבית משנת 2000 עמ' 41. בספרה משנת 2011 מובא שהרוחב הוא 5.15 מטר. אפשר למדוד את רוחב השער ממקומות שונים כיון שיש עמוד בצד המערבי של השער ועוד, מכאן ככל הנראה השוני במדידות.

⁴⁶ חפירות הר הבית עמ' 140.

תמיכה בשיעור האמה משער ברקלי שהוא כ־56 ס"מ. אם ניקח אמה בת 56 ס"מ ונכפיל אותה 5,000, אורך הת"ק המקודש, נקבל 280 מטר. אורכו של הכותל הדרומי הוא 280 מטר.⁴⁷ ההתאמה נראית מדויקת להפליא. אולם ככל שנלך צפונה, היות ומבנה הר הבית הוא טרפזי, הכותל המזרחי והמערבי מתרחקים זה מזה, כך שאם נדבק במידות האמה המתבררות מן השערים, המרחק בין הכותל המזרחי והמערבי גדול מ־500 אמה. באם כיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים, בהכרח היתה הרחבה לדרום, והכותל הדרומי איננו כותל הר הבית המקודש. לכאורה יהיה זה קצת מתמיה לומר שהכותל הדרומי וכל האזור הוא הרחבה הרודיאנית שאיננה נכללת בהר הבית המקודש המקורי, כאשר דווקא שם מסתדרים להפליא מידות האמה ואורך הכותל ת"ק אמה, עם מידות השערים באותו מקום.

ב. אם לא די בהתאמה המפליאה בדרום, הרי שגם בכותל המזרחי ישנו אישור כמעט מדויק לגודל האמה ולכך שת"ק האמה היו בדרום המתחם. מעט דרומה משערי רחמים, ישנה מגרעת בחומה. הכותל המזרחי מבצע תפנית בתשעים מעלות מזרחה ורק אח"כ כך חוזר לרדת דרומה עד הפינה הדרום מזרחית. לא מדובר בתפר אלא בשינוי תוואי ברור של הכותל שלמעשה מלמד על שני כתלים שונים בתוואי שונה לחלוטין.

שינוי התוואי הוא בהכרח קדום מימי בית שני ואולי אף קודם. ראשית משום שחומה בנו על יסוד חומה קדומה ולא חידשו את תוואי החומה. אך כאן הדברים ברורים יותר. בסיס הכותל דרומית לשער הרחמים הוא קדום ביותר.⁴⁸ ניתן לבדוק את זווית הכותל

⁴⁷ וורן מדד 281 מטר יחד עם הכתלים.

⁴⁸ אילת מזר מזהה שורת אבנים בבסיס החומה הנראה לעין היוצא דרומה משער הרחמים, כחומה אולי עוד מימי בית ראשון. מעניין ששורת אבנים קדומה זו נמצאת בשני צידי שער הרחמים. רבים חלקו ותמיהו על בעל הכפתור ופרח שזיהה את שערי רחמים עם שער שבנה שלמה. עיקר התמיהות נסוב סביב ההיתכנות שגם בבית שני יותר שער מבית ראשון עוד מימי שלמה. מעניין לראות כיצד המחקר היום מאשש דווקא את זיהוי

החשמונאי בחלק הדרומי של הכותל המזרחי ואת זווית הכותל הקדום היוצא דרומית לשער הרחמים ולגלות שהזווית אינן תואמות. הכתלים העתיקים אינם מכוונים זה לזה ואינם נפגשים ובהכרח היתה מגרעת עוד בזמן הבית. לכאורה הדבר ברור שהכותל המזרחי המקורי הסתיים בנקודת החיבור במקום שבו הוא פונה מעט אל תוך ההר, והכותל בתוואי אחר שממשיך צפונה הוא הרחבה ותוספת. בהנחה שאכן מדובר בתוספת צפונית אורך הכותל המזרחי מן הדרום ועד נקודת החיבור אל הכותל הצפוני, צריך להיות מעט פחות מאורך הכותל הדרומי, כיון שעל מנת להרחיב צפונה נאלצו לשבור את הפינה הצפון מזרחית המקורית, כולל עובי הכותל הצפוני. באם היה שם מגדל או מבנה מבוצר השבירה בהכרח "נגסה" קצת יותר מן הכותל המזרחי המקורי אך על כל פנים אורך הכותל המזרחי עד החיבור אמור להיות כמעט באותו אורך של הכותל הדרומי. ואכן מדידה של אורך הכותל המזרחי עד נקודת החיבור הוא כ-275 מטר. מדובר בהתאמה מדהימה עם הכותל הדרומי שאורכו כ-280 מטר (על פי מדידות חיל ההנדסה בספרו של הרב גורן האורך הפנימי שבתוך ההר ללא צירוף רוחב הכותל המערבי והצפוני – 277 מטר). האם לא ניבט לנגד עינינו ת"ק אמה על ת"ק אמה המקוריים מן הכותל הדרומי ועד נקודת החיבור אל כותל אחר?

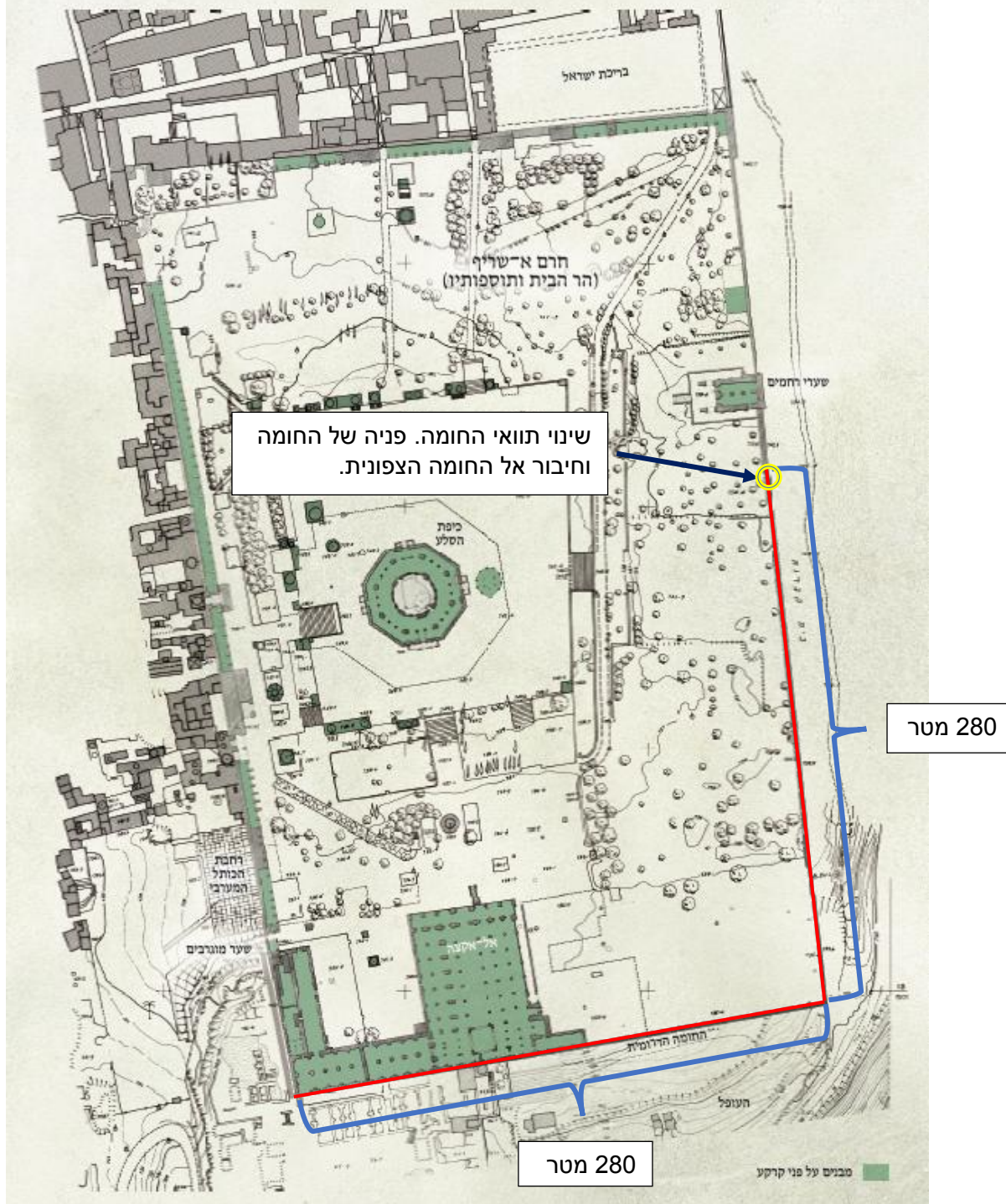
מכאן לכאורה גם ראייה ברורה לסתור את ההנחה שמקום המקדש היה בכיפת הסלע. שהרי אם נניח שהמקדש היה באזור כיפת הסלע, מדוע אל מול המקדש בצד המזרחי ישנה מגרעת בחומה והיא פונה לפתע ומשנה את התוואי שלה? וכי כך בונים את חומת הת"ק אמה המקודשות אל מול המקדש?

של רבי אשתורי הפרחי ומגלה עד כמה מומחה היה בזיהוי מקומות ומסורות בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט. על כל פנים ברור לדעת הכפ"פ כפי שציין לעיל שהשערים שבנה שלמה היו מחוץ לת"ק אמה המקודשות שהרי המשנה מונה רק שער אחד בכותל המזרחי. גם יוסף בן מתתיהו מתאר הרחבה צפונה בהר עוד במקדש ראשון.

שטח הר הבית כיום

התאמה בין אורך הכותל הדרומי לאורך הכותל המזרחי עד למקום המגרעת והחיבור אל כותל אחר.

הפניה של החומה ושינוי התוואי הברור בגבול הת"ק אמה, פותרים למעשה שאלה נוספת שעולה מתוך עיון בדברי בעל הכפתור ופרח. אחת ההוכחות של בעל הכפתור ופרח שהכותל המזרחי הוא כותל הר הבית ולא כותל העזרה היא שכותל העזרה אורכו קל"ה

אמה ואילו הכותל כיום גדול מזה. ולכאורה התבוננות פשוטה על הכותל המזרחי מראה שהכותל ארוך הרבה יותר מת"ק אמה וברור שהיתה תוספת. ואם איננו מבחינים היכן היתה תוספת והיכן הכותל המקורי כפי שקורה היום למי שמתבונן בעין רגילה, כיצד הוכיח הכפ"פ שאין זה כותל העזרה. שמא הכותל המקורי הוא קל"ה והשאר תוספות, ועדיין אפשר לומר שמדובר בכותל העזרה ולא בכותל הר הבית. עיון במפות ובציורים מימיו של הכפתור ופרח, מגלה שפניית החומה ושינוי התוואי שלה היה ברור וניכר הרבה יותר מהיום. אין כמעט מפה או ציור שאיננה מסמנת את המגרעת בבירור. ניתן לראות מבנים מבוזרים סביב נקודת החיבור באותה תקופה. ככל הנראה היה ברור לכפתור ופרח שזיהה את הת"ק אמה בדרום, שבנקודת שינוי התוואי נגמר הכותל המקורי ומתחילה התוספת כפי שהדבר ניכר לעין כל מתבונן. כפי שכבר ציינו אורך הכותל המזרחי עד לתוואי שווה לאורך הכותל הדרומי, משום כך הוכיח הכפ"פ בצורה פשוטה שאין מדובר בכותל העזרה אלא בכותל הר הבית כיון שהוא ארוך מקל"ה אמה. מזו הסיבה מובן היטב מדוע לתת נקודת ציון של שליש הכותל מקרן מזרחית דרומית על מנת לתאר את מקום שער שושן, היתה פשוטה ביותר ומובנת.

ציורו של ברנהרד פון ברייטנבך, המגרעת ושינוי התוואי מאד ברורים וניכרים לעין כל. צורה זו של שינוי התוואי של החומה מצויינת כמעט בכל המפות והציורים מתקופת הכפ"פ ואף בשנים מאוחרות יותר.

מצירוף הנתונים שעמדנו עליהם בנוגע לכותל הדרומי והמזרחי, רוחב השערים והתאמתם לאורך הכותל, קטע החומה החשמונאית בדרום הכותל המזרחי ופניית הכותל המורה על תוספת צפונית, נראה לכאורה שת"ק אמה המקודשים הינם בדרום המתחם. לפי זה לכאורה לא יתכן שכיפת הסלע היא מקום קה"ק, כיון שהיא נמצאת בגבול ת"ק האמה בצפון, ויחסי המשנה רובו מן הדרום וכו' אינם מתקיימים.

ג. בחפירות הר הבית שהתבצעו בשנת תשכ"ח נמצאה מחילה חצובה באבן הסלע של ההר מתחת לשער המשולש (שער חולדה המזרחי). פתח המחילה מחוץ לחומה נפתח למקווה תת קרקעי בעל מספר חדרים מתחת למדרגות העולות אל השער המשולש. מאיר בן דב מתאר בספרו חפירות הר הבית כיצד החופרים נכנסו אל המחילה המפותלת החצובה באבן הסלע אל תוך הר הבית עד שנתקלו לאחר עשרים מטרים בסתימה בנויה. בשני צדי המחילה הסיבובית מצויות גומחות להעמדת נרות. בן דב בדק ומצא שכל החרסים שנמצאו באותה מחילה הם מסוף ימי בית שני ומכך הסיק שהחסימה בוצעה עם החורבן.

בן דב וחברו מנחם מגן זיהו את המחילה עם מש"כ במשנה בתמיד – "אירע קרי לאחד מהן יוצא והולך לו במסיבה ההולכת תחת הבירה והנרות דולקין מכאן ומכאן עד שהוא מגיע לבית הטבילה ומדורה היתה שם ובית כסא של כבוד וכו'".

בין אם נקבל את הזיהוי המסויים למסיבת בית המוקד ובין אם לאו, המחילות בהר הבית נחצבו עבור כהנים שנטמאו ונזקקו למקווה טהרה, משום שמחילות לא נתקדשו וכך לא יעברו על שהייה בהר הבית בטומאה, כדברי רבי יוחנן – "מחילות לא נתקדשו ובעל קרי משתלח חוץ לב' מחנות". אילו היה החלק הדרומי של המיתחם תוספת מאוחרת שאיננה מהר הבית המקודש, לכאורה לא היה כל צורך בהמשך חציבה קשה ומפרכת של מחילה לאורך עשרות מטרים באבן הסלע של ההר מתחת לפני השטח שאיננו מקודש. שמא חפירה ממושכת שכזו עד למקוה מחוץ לחומות הר הבית מעידה על כך שהשטח מעל למחילה קדוש בקדושת הר הבית?

מעניין שצורה זו של מחילה המובילה אל מקווה ובית כסא של כבוד הנמצאים מחוץ לחומות הר הבית תואמת את דברי בעל חנוכת הבית (מובא בשעה"מ פ"ז מה' בית הבחירה ה"ח) שכתב בדעת רש"י ותוס' שמסיבת בית המוקד הובילה בהכרח למקווה שהיה מחוץ להר הבית, שאם לא כן היו המחילות עדיין קדושות בקדושת הר הבית. כך מפורש גם בירושלמי בפסחים לפי גירסת הראב"ד⁴⁹ בפירושו על המשנה בתמיד שם⁵⁰. יעוי' שם בראב"ד שהביא מ"ד בירושלמי שרצה להוכיח מן המשנה הנ"ל שמחילות נתקדשו שהרי בית הכסא ובית הטבילה לא היו במחילה כי אם מחוץ להר הבית. הירושלמי שם דוחה הבנה זו בכך שצוואה אינה טומאה ומסיק שמחילות לא נתקדשו שאל"כ היה הולך הכהן להיטהר בדרך קצרה יותר. אך על כל פנים הנחת היסוד של הירושלמי שבית הכסא ובית הטבילה היו מחוץ להר הבית נותרת בעינה כדברי החנוכת הבית. למעשה זהו אם כן גם פשט המשנה לפי הבנת הירושלמי – יוצא והולך לו וכו'. בהסתמך על תיאורו של בן דב, עינינו תחזינה מישרים מסיבה ההולכת תחת הבירה חצובה בסלע ההר ומובילה אל מקווה תת קרקעי הצמוד לחומות הר הבית מבחוץ⁵¹ !

ד. כידוע נמצאה אבן פינה שהופלה ממרומי ההר בפינה הדרום מזרחית, עליה הכתובת – לבית התקיעה להב... (או להכ...). הארכיאולוגים השלימו את המשפט – להבדיל או להכריז ושיערו שמיקומה של האבן היה במקום התקיעה בערב שבת להבטיל את העם מן

⁴⁷ לפי גירסתנו בירושלמי בפסחים פ"ז לכאורה יוצא הפוך שהמ"ד הראשון סובר שבית הכסא היה דווקא בתוך המחילה. אך אחר העיון נדמה שגם לפי גירסתנו י"ל בפשטות שבזה גופא חלקו הב' מ"ד ולמסקנה עומדים דברי חנוכת הבית במקומם. שהנה צ"ב מדוע נצרך המ"ד הראשון לדחוק שהמחילות לא נתקדשו משום בית הכסא ועוד מהיכ"ל למ"ד השני שהדרך להגיע אל מקווה במסיבה ארוכה יותר מאשר בדרך שמעל למסיבה. על כרחך בזה חלקו, המ"ד השני ס"ל שמחילות לא נתקדשו אף בקדושת הר הבית רק משום שהמקווה עצמו היה מחוץ להר הבית כפ"כ החנוכה"ב וכבמבואר בראב"ד, ובהכרח הדרך להגיע לשם היתה ארוכה יותר. משא"כ המ"ד הראשון ס"ל שאף מחילות הפתוחות להר הבית הינם חול גמור ואינם קדושות בקדושת הר הבית הלכך לידיה אפשר שהמקווה במחילה היה קרוב יותר, לכן נזקק להביא ראיה אחרת שמחילות לא נתקדשו מכך שבית הכסא היה במחילה. ויש לדון רבות בדברי השער המלך ובדיוקים שונים ברש"י מהם משמע כדברי בעל חנוכת הבית וכירושלמי לפי גירסת הראב"ד ויעוי' עוד בספר דרך הקדש לר"ח אלפאנדארי בענין זה אך אין כאן מקום להאריך.

⁵⁰ יעוי' שם בראב"ד שהביא מ"ד בירושלמי שרצה להוכיח מן המשנה הנ"ל שמחילות נתקדשו שהרי בית הכסא ובית הטבילה לא היו במחילה כי אם מחוץ להר הבית. הירושלמי שם דוחה הבנה זו בכך שצוואה אינה טומאה ומסיק שמחילות לא נתקדשו שאל"כ היה הולך הכהן להיטהר בדרך קצרה יותר (בביאור דעה זו בירושלמי נראה לומר עפ"י מש"כ הראשונים שבעל קרי שמטיל מימיו לאחר שטבל לא עלתה לו טבילה משום שעדיין מוציא שכבת זרע. ולפי זה י"ל דס"ל לאותו מ"ד שהוצאת שכב"ז במקום הקודש חמורה יותר מעצם הטומאה וזו הסיבה שהוציאו את בית הכסא אל מחוץ להר הבית). אך על כל פנים הנחת היסוד של הירושלמי שבית הכסא ובית הטבילה היו מחוץ להר הבית נותרת בעינה כדברי בעל החנוכת הבית.

⁵¹ בן דב מתאר מחילה דומה גם מתחת לשער הכפול (תחת אל אקצה). יתכן שזו המחילה שבה עלה רבי חיים אלפאנדארי כמתואר בספר דרך הקדש (קדושה שביעית ס' ג') – "ובבואי פה צלצ"ח תוב"ב נכנסתי ליסודות שבנה דוד שהם בקרקע הר הבית ודרך גלגול מחילות שהיה המקום צר מאד אין דרך לנטות וראיתי שם חלון שיש לכנסיה של גויים באותו מקום שקוראים מדרש שלמה (אל אקצה) וכו'...". ר"ח אלפאנדארי קורא למחילות שתחת אל אקצא יסודות שבנה דוד (יעוי' מכות י"א ע"א ברש"י), וצ"ע איך יתיישב עם העמדת קודש הקדשים בכיפת הסלע. ובהכרח סבר המהר"ח אלפאנדארי שהכותל הדרומי הוא כותל הר הבית ואת זה נקט כעיקר כפי שכתבנו לעיל.

המלאכה ולהבדיל בין קודש לחול. לפי יוסף בן מתתיהו מקום זה היה במקום הר הבית המקודש לא רחוק מן העזרה והלשכות. זה לשונו – "המגדל האחד הוקם בקרן מזרחית צפונית, השני מעל הקסוסטוס, והשלישי מן הקצה האחר למול העיר התחתונה, והרביעי נבנה על בניין לשכות המקדש"⁵² במקום אשר שם נהג אחד הכהנים לעמוד בכל ערב שבת ולתקוע בחצוצרה לאות כי בא הלילה וככה עשה גם ליום המחר בערב. כי האות הראשון לימד את העם לשבות מכל* עבודה והאות השני לשוב אל המלאכה".

הימצאות מקום התקיעה בהר הבית המקודש תואם כמובן את דברי המשנה בסוכה הכוללת את התקיעות להבדיל בין קודש לחול במניין התקיעות במקדש. אילו התקיעות להבדיל כלל לא היו בהר הבית, לכאורה לא היה מקום להשוות ביניהם לבין שאר התקיעות המוזכרות במשנה ולמנותם עם המנין המירבי של תקיעות שתוקעים במקדש. מאי שנא מתקיעות בכל מקום אחר בירושלים?

ועיי' בגמ' שם שרבא אמר שאילו בשבת שבחג היו תוקעין ארבעים ושמונה תקיעות (כדברי רבי זירא) כמנין התקיעות בערב שבת שבמועד, עדיף היה למשנה להזכיר דווקא את התקיעות בשבת שבתוך החג כדי ללמדנו את דברי ר"א בן יעקב ורב אחא בר יעקב. אילו שש התקיעות בערב שבת לא היו כלל בהר הבית בשונה משאר התקיעות, הסיבה שהיה למשנה להזכיר דווקא את התקיעות שבשבת פשוטה הרבה יותר. שמא גם מכאן נוכל להסיק שת"ק אמה המקודשות היו בדרום ההר, מקום בו נמצאה אבן הפינה?

ו. על פי הכפתור ופרח טמא מת אסור בכניסה לכל הר הבית בזמן הזה

כאן המקום לעמוד על דברי הכפתור ופרח בנוגע לאפשרות ההלכתית להיכנס לתחום הר הבית בימינו. במקום אחד בפ"ו (עמ' 215 בהוצאת הר"י בלומנפלד) כותב – "מאי עיר חדשה שחידשו בה דברים ואמרו טבול יום אל יכנס למחנה לויה, אם כן אין לנו לקרב מפתח הר הבית ולפנים כי משם והלאה הוא מחנה לויה". מפורש בדבריו כי סבר כשיטת רש"י שטבול יום אסור בכל הר הבית, וכן כתב בספר חזון נחום המודפס כעת כהערות לספר דרך הקדש לר"ח אלפאנדארי (בהוצאת זכרון אהרן). בהמשך הפרק מוסיף רבי אשתורי הפרחי וקובע כי כן "עמא דבר" להלכה ולמעשה, שאין נכנסים כלל להר הבית. "אם כן היום שאנחנו בחטאינו מבחוץ נוכל להתקרב לענין תפילה והשתחויה עד אותם הכתלים וכן עמא דבר באים עד אותם הכתלים ומתפללים לאל ית' לפני אלו השערים שהזכרנו וכו'". הכפתור ופרח לא השאיר שום פתח של אפשרות להיכנס להר הבית בזמן הזה, ומדבריו יוצא שבכל מקרה טמא מת אסור בכניסה בכל הר הבית אף אם טבל והעריב שמשו. אפשרות אחת להסביר את האיסור הגורף להיכנס להר הבית היא משום מיגדר מילתא שמא לא יטהר ויעריב שמשו כדבעי, ושמא איננו בקיאים בדיני טומאה וטהרה ועוד חששות, כך כתב בספר חזון נחום. אפשרות נוספת כתב הרב זלמן קורן שליט"א על פי המשתמע מדבריו של הרמ"ע מפאנו, שבניית הסורג מהווה מתיר לטמאי מתים ליכנס להר הבית. א"כ כל עוד אין סורג המונע מכשלה, אסרו חז"ל כניסת טמאי מת להר הבית כולו⁵³. בין כך ובין כך, העיקר לנידוננו להלכה הוא שהכפתור ופרח קובע ש"עמא דבר" שלא ליכנס אל הר הבית כלל. ובאמת אין הדברים סותרים את דברי הרדב"ז הכותב – "ומ"מ יש לי לתת טעם למנהג שנהגו כל העולם לעלות באותם עליות לראות משם את הבית כלו ולא שמענו ולא ראינו מי שמיחה בידם" משום שאותם שנהגו כן עלו בעליות בלבד ולא נכנסו כלל למתחם הר הבית כפי שמפורש ברדב"ז שם, שמנסה למצוא טעם להיתר משום ספיקות שונים, ביניהם שמא לא נתקדש אויר העזרה וכו', דבר ששייך אך ורק בגגין ועליות התחומים והמוגדרים, אך לא בשטח הר הבית עצמו כפי שכבר בארנו לעיל.

הנה כי כן, לעומת תיאורים שונים של ראשונים ורושמי מסעות שיש לפרשם בפנים שונות, ואין מהם הכרח ברור אם עלו להר הבית ואם אכן עלו האם עלו לאיזור הת"ק אמה המקודשים

⁵² כך הוא בתרגום שמחוני. בתרגום חגי – "מעל גג לשכות הכהנים". המונח ביוונית הוא "פסופוריון",

שמשתמשים בו בהקשר לשכות המקדש.

⁵³ ואמנם יש להקשות על זה מהירושלמי בפסחים פ"ז ה"ב אך אין כאן מקומו.

לשיטתם אם לאו וכו'. ישנה עדות ברורה שאינה משתמעת לשתי פנים מאחד מגדולי הראשונים שעסק בעניין זה להלכה ולמעשה והוא קובע מסמרות כי אין להיכנס להר הבית כלל והוסיף שכן עמא דבר. קביעה זו של הכפתור ופרח מתחברת באופן ישיר עם מה שקיבלנו מרבותינו גדולי הפוסקים בירושלים בדורות האחרונים אודות העובדה שתושבי ירושלים נזהרו מליכנס למיתחם הר הבית כולו גם אחר טבילה. וראה בשו"ת מנחת יצחק שהאריך בדבר זה.

ז. החיל האסור בכניסה לטמא מת

אפילו אם נקבל את העובדה שהמקדש היה באיזור כיפת הסלע, ונתעלם מדברי הכפתור ופרח, ומדברי הרדב"ז העוסקים אך ורק בעליות ובפתחים. עדיין לא נמצא ידנו ורגלינו בעליה להר. החיל הקיף את המקדש והעזרות מכל צדדיהם ואסור בכניסה לטמאי מתים⁵⁴. איננו יודעים את גודל שטחו של החיל. המשנה במידות אומנת שהחיל היה עשר אמות אך לדעת הרמב"ם (ראה הל' בית הבחירה פ"ה ה"ג) כוונת המשנה לגובה החיל ולא לשטחו. גם אם נבין שמדובר במידת השטח, בהכרח מדובר אך ורק בצד מזרח כפי שמוזכר במשנה בפירוש ולא בצד צפון ודרום שאינם מוזכרים במשנה. כבר כתבו כן מפרשי המשנה, יעוי' בפירושו של הר"מ קזיס בביאורו למשנה במידות פ"ב משנה ג', וראה גם בספר דרך הקדש לר"ח אלפאנדארי. ובספר "חצרות בית ה'" כבר הוכיח הרב זלמן קורן שליט"א שהיות החיל רחב מצפון ומדרום יותר מעשר אמות מוכרחת. מלבד אי ההיתכנות הטופוגרפית, יודעים אנו שבצפון ובדרום היו לשכות הבנויות בתוך החיל שבהכרח היו גדולות הרבה יותר מעשר אמות. בלשכת בית המוקד שחציה היה בחיל ישנו הכהנים "איש כסתו בארץ" מלבד הרובדים בהם ישנו זקני בית האב, לא יתכן שהדבר היה ברוחב של כחמש מטר. גם הסנהדרין ישבו כחצי גורן עגולה בחיל, דבר שהוא בלתי אפשרי ברוחב של כחמש מטר. ואת הפרוכת שגודלה ארבעים אמה על ארבעים אמה שטחו בחיל כפי שמפורש במשנה בשקלים (פ"ח מ"ד).

וכבר הוכיח מו"ז זצ"ל מרבינו חננאל בזבחים שקדושת החיל שהיה פתוח לעזרות היא מדאורייתא ולא מדרבנן (מנחת אברהם ח"א סי' כ"ג). ובאר כן גם בדעת הרמב"ם בפ"ז מבית הבחירה ה"ז⁵⁵. כך באופן פשוט הבין גם הראב"ד בדעת הרמב"ם, שהשיג על הרמב"ם שם והוסיף שאיסור הכניסה לטמא מת בחיל הוא מדרבנן ועל כרחך הבין בדעת הרמב"ם שאיסור הכניסה הוא מדאורייתא⁵⁶.

גם בנוגע לחיל בצד המזרחי שאיננו פתוח לעזרות האסור לכניסה לטמא מת מדרבנן, מסופקים אנו היכן היה. ויש לציין, כי לפי דרכו של הרב זלמן קורן שליט"א בהעמדת מיקום החיל (מעלין

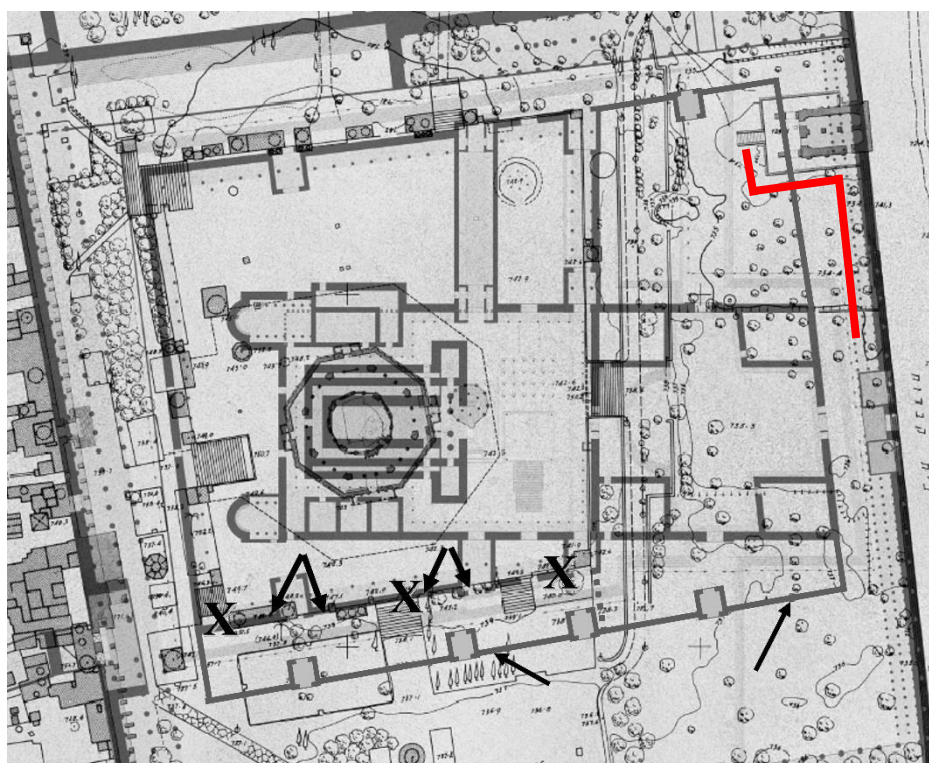
⁵⁴ האפשרות לדקדק מדברי הרדב"ז שאיסור הכניסה לחיל לטמא מת מדרבנן הוא רק כאשר בית המקדש בנוי על תילו, הוא דקדוק מכללא ואיננו מפורש בדבריו, אין לדבר זה זכר בראשונים וברמב"ם. גם האבנ"ז (ח"ב י"ד סי' תמט) והרב קוק זצ"ל במשפט כהן (סי' צו) נקטו כדבר פשוט שהכניסה לחיל אסורה לטמא מת גם בזמן הזה. ובאמת יותר פשוט לומר שהרדב"ז לא דן בכלל בנוגע לחיל היות ועסק אך ורק בעליות ובפתחי השערים ותו לא. פתחי השערים אין בהם חשש כניסה לחיל, ובנוגע לעליות ככל הנראה היה פשוט לרדב"ז שאויר החיל לא נתקדש או שהיה מסופק בזה (יש להאריך בזה אך אין כאן מקומו וראה מאמרו של הר"ז קורן שליט"א מעלין בקודש ל).

⁵⁵ ועיי' שם במהר"י קורקוס הנדפס כעת במהדורת פרנקל ועוד לא ראה את אור הדפוס בזמן שמו"ז פרסם את מאמרו בעניין החיל, שבאר כן בדעת הרמב"ם בפירוש ראשון.

⁵⁶ ועיי' בשו"ת אגרות משה (או"ח א סי' ל"ט) שנקט שקדושת החיל היא מדאורייתא ורק איסור הכניסה הוא מדרבנן. ולכאורה היה מקום לומר לפי זה שספק הכניסה לחיל הוא כספק דאורייתא שנתגלגל לספק דרבנן דאזלין לחומרא כפ"כ בדרכי משה בסוף סי' נ"ז ובש"ך בס' ק"י בכללי ס"ס אות י"ט ועוד. אך לענ"ד אין הדבר כן, שבספק באותו עניין שמותר מדאורייתא וחכמים אסרוהו, כגון חד בתרי, דבטיל מדאורייתא וחכמים אמרו שלא בטל היכא דחשיב, והספק הוא אם בטל או לא, כאשר יסוד האיסור הוא מדאורייתא אזלין לחומרא כאילו לא בטיל. זהו דין ספק דאורייתא המתגלגל דרבנן, וכלשון הש"ך בס' י"ט בביאור דין זה – "דכל מקום שיש חשש איסור דאורייתא לא אמרינן ביה ספיקא דרבנן לקולא" וכ"כ רעק"א בשו"ת ח"א א סי' מט (ועיי' שם שכתב עוד טעם בדעת המהריב"ל, משום קם דינא שג"כ אינו רלוונטי לנידונו). משא"כ בנידון דידן שמדאורייתא אין איסור כניסה כלל לדעת האגרות משה, ואף אם היה ברור מדאורייתא שיש חיל עדיין היה מותר להכנס, אין זה ספק דאורייתא שנתגלגל דרבנן אלא יש כאן ב' דיונים נפרדים שיוצרים תרתי דסתרי, מיקום החיל ואיסור הכניסה בו. והרי זה כביצת ספק שחוטה שהתרגולות נאסרת וביצתה מותרת כדכתב הש"ך בס' פ"ו סקי"א.

בקודש כז וכח) העולים כיום להר בדרך ההיקפית דורכים במקום החיל האסור בכניסת טמאי מתים כאשר הם פונים מערבה מסביב למה שתוחם את שטח שער הרחמים מבפנים.

תוואי החיל על פי השערת הר"ז קורן. בתוספת מקום דריכת העולים להר כיום, מסומן באדום על ידי המפה ותוואי החיל באדיבות הרב זלמן קורן שליט"א. פורסם בחוברת מעלין בקדש כז.

בכגון זה אין להתיר על סמך ספק דרבנן לקולא מכח העובדה שאין אנו יודעים את מקום החיל, ואיסור הכניסה לחיל (בצד המזרחי) הינו מדרבנן. שהרי זהו ספק הניתן עוד לבירור בעליה להר ובחפירות וכו', ואף אם נחשיב קושי טכני וזמני זה כספק חסרון ידיעה לכל הדור, רבים מן הפוסקים סוברים שבספק חסרון ידיעה לכל הדור הולכים לחומרא גם בספק דרבנן⁵⁷. ואף לפי הט"ז הסובר שבספק חסרון ידיעה לכל העולם נוקטים בספק דרבנן לקולא, בכגון זה שיש איסור קיים והשאלה היא עד כמה לאסור, גם הט"ז סובר שאמרינן ספק דרבנן לחומרא אף בחסרון חכמה לכל הדור כפש"כ השו"ע לענין הכחל (יעו"י בט"ז יו"ד פ"א סק"ד ובסי' צ"ח סק"ו), ואפשר לתקן ולהתיר רק את המינימום הצמוד לחומות ממש ותו לא⁵⁸. אם כן אין חולק על כך שבכגון זה אמרינן ספק דרבנן לחומרא ולא לקולא⁵⁹.

ובאמת לכאורה לדעת הרא"ש החיל היה לאורך הר הבית מצפון לדרום כפי שכתב בפירושו למידות בפ"ב מ"ג וכן מדוקדק מדברי רש"י ביומא ט"ז ע"א ד"ה ושלחה, וא"כ לא ברור כיצד ניתן להקיף את ההר לשיטתו מבלי להיכנס לספק דריכה במקום החיל האסור בכניסה לטמא מת.

וראה בשו"ת דברי יציב (ח"מ סי' צ"ב) שכתב בדעת הרמב"ם שאחר שאסרו חכמים כניסה לחיל, הנכנס לחיל עובר על איסור דאורייתא של מורא מקדש. אחר שנתברר שבספק כזה נוקטים לדעת הכל לחומרא, נראה פשוט שהעובר על דברי חכמים בזה עובר גם על איסור דאורייתא של מורא

⁵⁷ ראה אבה"ע סי' קנ"ה בב"ש סקל"ד ובכף החיים יו"ד סי' צ"ח סקמ"ג כתב שכן משמע מהש"ך ומהפרי"ח ועוד שסברו כן דלא כט"ז.

⁵⁸ כמובן שבפועל הדבר בלתי אפשרי במקומות רבים בגלל המבנים שסביב ההר. אך חוסר האפשרות הטכנית אינה מוציאה את הדבר מכלל ספק שאפשר לברר את החלק המותר והאסור שבו, שיש לילך בו לחומרא גם בספק דרבנן.

⁵⁹ מלבד זאת בספק שאי אפשר כעת לבררו אך עתיד בהכרח להתברר בעתיד באופן פשוט לא אמרינן בזה ספק דרבנן לקולא וספק ספיקא לקולא וכו' יעו"י בבית יצחק להגרי"א חבר שער הספיקות סי' ל"ו ומהרי"ט אלגאזי הלכות בכורות ל"ה ע"ב ובשער המלך פ"ז הי"ב ועוד אך אכמ"ל.

מקדש. וכמו שכתב במנחת חינוך (רנ"ד ד') שמורא מקדש הוא מן התורה אך הכתוב מסרו לחכמים לקבוע היכן ואיך עובר על איסור זה.

אם כן, בכל צדדי הר הבית אנו מסופקים היכן היה החיל האסור בכניסת טמא מת בזמן הזה. בחלק המערבי של ההר במקומות שהחיל היה פתוח אל הקודש מדובר בספק דאורייתא ובשאר המקומות בספק דרבנן שיש לילך בו לחומרא. היות ואי אפשר ללכת בצמוד לכתלים ממש בהרבה מן המקומות, לא יצאנו ידי ספק ואסור לטמא מת לדרוך שם.

ח. דרכו של הגר"ש גורן זצ"ל להתיר כניסה לדרום

כבר כתבנו לעיל שהגר"ש גורן זצ"ל לא סמך להלכה על קביעת הרדב"ז ועל כך שמקום המקדש והעזרות הם באיזור כיפת הסלע. וכל העולים כיום לצפון ההר עושים זאת בניגוד לקביעתו ההלכתית.

עם זאת ניסה הגר"ש גורן זצ"ל למצוא דרך לפיה יהיה ניתן לעלות להר בכל מקרה לכל השיטות. המשנה במידות ריש פרק ב' קובעת – "הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה. רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון מיעוטו מן המערב וכו'" הרמב"ם פירש את המשנה כך שרוב השטח הפנוי מן העזרות הוא בדרום, שני לו מן המזרח וכן הלאה. לפי זה בכל מקרה שטח הר הבית הפנוי ביותר מן העזרות יהיה בדרום. ואם כן גם אם הר הבית המקודש (ת"ק על ת"ק) נמצא בדרומו של ההר, נוכל בחשבון גיאומטרי לקבל שטח פנוי מן העזרות המותר לעליה לטמאי מתים אחר שטבלו מטומאה היוצאת מגופם. הגר"ש גורן זצ"ל בחן את השיטות השונות שכתבו כמה אמות פנויות יש בדרום ולפי זה הגיע למסקנה שעל אף שמסגד אל אקצא מהוה מכשול בגללו אי אפשר ללכת צמוד לכותל הדרומי, עדיין יש מקום פנוי מן העזרות בו אפשר להלך אחרי טבילה.

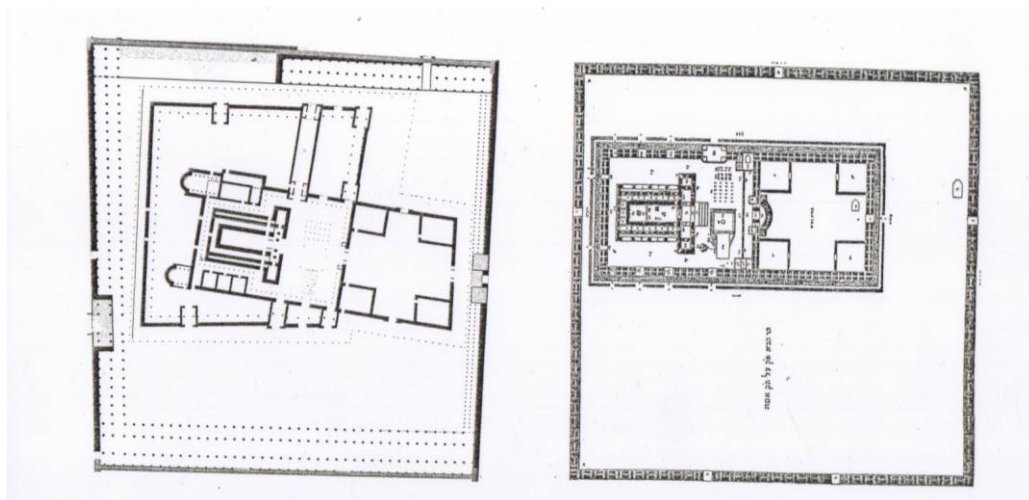
אולם הר"ש והרא"ש בפירוש המשנה במידות פירשו בדיוק הפוך. הם נקטו ש"רובו מן הדרום" מתייחס ל"בית" ולא ל"הר" והיינו שרוב בניין הלשכות של העזרות היה דווקא בדרומו של הת"ק אמה. לשון הרא"ש – "ורובו מן הדרום – רוב בנין הלשכות היו בדרומו של ת"ק על ת"ק והיינו דכתיב ביחזקאל 'ויניחני אל הר גבוה מאד ועליו כמבנה עיר מנגב' שהיה מבונה הבנין עליו מנגב... הא דכתיב 'ורכתי צפון קרית מלך רב' לפי שמקום שחיטת קדשי קדשים בצפון". הגר"ש גורן כתב בספרו שמבחינה גיאומטרית להציב מלבן (העזרות) בתוך ריבוע (הר הבית) כפי יחסי המשנה בחישוב שטח העזרות הוא בלתי אפשרי ולכן דחה את שיטת הר"ש והרא"ש להלכה ומצא מקום פנוי מן העזרות לדעת הרמב"ם. גם אם לא היינו מצליחים להבין וליישב אל נכון את דברי הר"ש והרא"ש היה זה מן התימה לדחות כך את שיטתם ולהפכם לקטלי קני באגמא שלא ידעו מימנם ומשמאלם וטעו טעות גיאומטרית בסיסית ופשוטה⁶⁰.

אמנם, נראה שבתפיסה מציאותית של המקדש והעזרות דרכם של הר"ש והרא"ש פשוטה וברורה והולמת את דברי המשנה ואם כן חזרה שיטתם למקומה. כפי שכבר ביארנו לעיל, רוחב הלשכות בצפון ובדרום העזרה היו ודאי גדול מעשר אמות. ואם כן על פי הר"ש והרא"ש המשנה לא התייחסה לכל השטח של העזרות כי אם לשטח לשכות העזרות. רוב בנין הלשכות היה בדרומו של הת"ק אמה, היינו שהלשכות היוצאות מן העזרה נמשכו דרומה הרבה יותר מאשר הלשכות שהיו

⁶⁰ הרב יצחק שילת שליט"א באחד ממאמריו רצה להעמיד שכוונת הר"ש והרא"ש ללשכות בהר הבית ולא ללשכות העזרה. מלבד הקושי שיש בביאור זה בפשט המשנה לומר שהמשנה עוסקת בלשכות שאינן מוזכרות, וכי יש לשכות כאלו גם במערב המקדש (מיעוטו מן המערב). ביאור זה מוכחש מדברי הרא"ש בסוף דבריו שנתקשה מן הפסוק – "ורכתי צפון" ותיירץ ששחיטת קדשים היתה בצפון. אילו היה מדובר בלשכות בהר הבית לא היה כל קושי ולא היה צורך לתירץ ששחיטת קדשים היתה בצפון, שהרי גם לשיטתו המקדש כולו היה בצפון. כשכתבתי כן לרב יצחק שילת שליט"א קיבל את דברי בנוגע לר"ש ולרא"ש שבהכרח מדובר בבנין הלשכות ולא בלשכות בהר הבית, עם זאת הוסיף שמלבד הקשיים הגיאומטריים בשיטתם (וראה במה שנכתוב בזה לקמן) בכל נושא הקדש והמקדש אנו נוקטים כרמב"ם ולכן נדחית שיטת הר"ש והרא"ש להלכה. לענ"ד פשוט שבמחלוקת שיש עוד לברר במציאות לא נוכל להכריע כדעה כזו או אחרת בראשונים אף אם בדרך כלל נוקטים כמותו היות והדבר עוד ניתן לביורור והרי זה ככל ספק שניתן לבררו.

לצד מזרח ואחריהן הלשכות בצד צפון וכו'. כאשר מבינים כך את המשנה אין כל קושי בדברי הר"ש והרא"ש. הבנה זו מסתדרת היטב עם הסיפא של המשנה – "מקום שהיה רוב בניינו שם היה רוב תשמישו" אך אכמ"ל. אמנם לפי הבנה זו צריך להבין כיצד הסיקו הר"ש והרא"ש שרוב בנין הלשכות היו בדרום הת"ק אמה כלשון הרא"ש. שמא למדו זאת מן הפסוק – "ועליו כמבונה עיר מנגב" שמשמעותו שהמקדש בנוי בדרום הת"ק כפי שהביא הרא"ש. וראה בירושלמי מגילה פ"א ה"א על הפסוק – "עורי צפון ובואי תימן" – "לכשיתעוררו הגליות שהן נתונות בצפון ויבואו ויבנו בית המקדש שהוא נתון בדרום"⁶¹. יתכן גם לומר שהנחת היסוד הפשוטה של הר"ש והרא"ש היתה שהעזרות היו ממוקמות במרכז הת"ק אמה המקודשות ואם אכן היו יותר לשכות בצד הדרומי של המקדש, על כרחך היה זה בדרום הת"ק אמה⁶². בין כך ובין כך עולים דברי הר"ש והרא"ש כפשוטם וחזרה משנה למקומה.

הסיבה שככל הנראה הגר"ש גורן זצ"ל לא העלה בדעתו לפרש פירוש כל כך פשוט בפירוש הר"ש והרא"ש, היא משום שלעיניו היה השרטוט המובא בפירוש התפארת ישראל על המשניות לפיו גם בצפון ובדרום הלשכות היו ברוחב של עשר אמות כרוחב החיל⁶³. אך כבר הראינו לדעת לעיל, ששרטוט זה של התפארת ישראל, לכאורה איננו עומד במבחן המציאות, ובהכרח הלשכות בצפון ובדרום היו רחבות מעשר אמות ובכך מתבארות היטב שיטת הר"ש והרא"ש.

⁶¹ בקרבן העדה פירש דרום ביחס לצפון, אולם יתכן שהר"ש והרא"ש הבינו את הירושלמי כפשוטו.

⁶² אם נבאר כך את הר"ש והרא"ש נוכל לומר שרוב בניין הלשכות מתייחס למספר הלשכות ולגובהן ולא דווקא לשטחן אף שהדבר נראה דחוק בלשון הראשונים. גם כך לא נוכל לצאת מידי ספק דריכה במקום החיל הגדול מ' אמות בחלק הדרומי כיון שהנחת היסוד היא בהכרח שהמקדש היה במרכז הת"ק. כפי שדקדק הרא"ש לכתוב – בדרומו של ת"ק על ת"ק.

⁶³ מסיבה זו ככל הנראה לא חשש הגר"ש גורן זצ"ל לדריכה בחיל מעבר ל' אמות המפורשים במשנה, אף שברור שבצפון ובדרום היו יותר מ' אמות של חיל.

שרטוט התפארת ישראל (בצד ימין) לעומת אפשרות מציאותית של החיל (באדיבות הר"ז קורן שליט"א, זו השערה אחת של הר"ז קורן, כאשר הלשכות בנויות יותר לצפון. יתכנו כמובן אפשרויות אחרות על ידי הצבת רוב בנין הלשכות בדרום דברי הר"ש והרא"ש).

אם כן, גם לדעת הגר"ש גורן זצ"ל אין מקום להתיר לעלות, אף לא בחלק הדרומי כיון שלא נוכל למצוא בהכרח מקום פנוי מלשכות העזרה. באם שיטת הראשונים מבוססת על הפסוק כמבונה עיר מנגב, לא נדע עד כמה מצוי המקדש בדרום הת"ק אמה, והנכנסים מדרום דורכים במקום ספקות דאורייתא וכריתות. בכל מקרה עניין זה כמובן חוזר גם למש"כ לעיל שאיסור הכניסה של טמא מת לחיל הפתוח לעזרות הוא מדאורייתא לדעת רבינו חננאל והרמב"ם כפי שדקדק מר"ז זצ"ל. ואף במקומות שאיסור הכניסה לחיל מדרבנן, יש לילך במקרה זה לחומרא כפש"כ לעיל.

ועל כל פנים גם אם ננקוט כשיטת הרמב"ם, חישוביו של הגר"ש גורן זצ"ל עולים יפה רק בהתבסס על ההנחות שמידת האמה היא 58 ס"מ כחזו"א. אולם אם נקטין את מידת האמה כדעת הגר"ח נאה על מנת לצאת ידי כל השיטות, לא נוכל למצוא מקום פנוי בדרום שאפשר להלך בו, צפונית למסגד אל אקצא, מבלי להכשל בספקות דרבנן ודאורייתא⁶⁴.

ט. נסיון ההוכחה של הרב זלמן קורן שליט"א

הרב זלמן קורן שליט"א ניסה להוכיח שמקום קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע מכך שמבחינה טופוגרפית (בהנחה שאנו יודעים את מידת האמה המדויקת) מבנהו של המקדש הידוע לנו מחז"ל עומד כמעט במדויק לפי סדר הגבהים הקיים כיום של סלע ההר. כך שממזרח למערב, ניתן להעמיד את המקדש והעזרות באופן שהאבן שתחת כיפת הסלע תהיה אבן השתיה. שומה עלינו לבדוק אם הוכחה זו עומדת בקנה המידה ההלכתי על מנת להכריע בספקות כרת.

ראשית יש להעיר כי כפי שציין הר"ז קורן שליט"א, הכפתור ופרח כבר השתמש באבחה טופוגרפית על מנת לקבוע קביעה הלכתית שהכותל המזרחי הקיים היום הוא כותל הר הבית. אולם למעשה, אין מה להשוות בין אבחנתו של הכפ"פ לנידונו. הכפתור ופרח משתמש בזיהוי על פי הפרשי גובה טופוגרפיים עצומים ורק משום כך מאשש את הנחתו על פי אותם ההפרשים. רבי אשתורי הפרחי אף טורח להשתמש באמות מידה על מנת להראות עד כמה ההפרש הטופוגרפי הוא עצום ובלתי ניתן להסבר, מלבד היותו הפרש טבעי בסלע ההר – "והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר... אלא כמו חמישים אמה או פחות". מדובר בהפרש של כעשרים וחמישה מטרים בגובה ההר. בנוסף לכך מסכם הכפתור ופרח – "ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך" הרי שרק באמות מידה חריגות שכאלה ההגיון נותן שניתן יהיה לסמוך על ההפרשים הטופוגרפיים על מנת לזהות מבנים שהיו קיימים לפני מאות ואלפי שנה, מבלי להניח שחצבו בהר במשך השנים והוא השתנה ממצבו המקורי.

⁶⁴ מציאת מקום פנוי באם מידת האמה קטנה יותר יוצרת תסבוכת לא פשוטה בעליה להר, משום שאם כך גבול הת"ק אמה הצפוני נמצא יותר דרומה והמקדש גם הוא כמובן נמצא במקום דרומי יותר. אם כן השטח הפנוי מן העזרות גם הוא מתקטן. רבים מן הארכיאולוגים כיום (דן בהט, אילת מזר ועוד), סוברים שגם הכותל המערבי הוא הרחבה של הורדוס מערבה. [השערה זו עשויה לעלות בקנה אחד עם דברי הגמ' בפסחים פ"ו ע"א – "ויאבל חל וחומה וכו' שורא ובר שורא" כהבנת דרך הקדש (קדושה שניה ס' א') שהוסיפו חומה על חומת הר הבית. לפי זה היתה חומה חיצונית צמודה לכותל הר הבית המקודש]. אם כך בהכרח מידת האמה קטנה יותר, ובספיקות דאורייתא יש לחוש גם לזה. בנוסף לכך הגר"ש גורן זצ"ל השתמש במידות משוערות של המפרשים ואף בציורו של הרמב"ם, אולם כאשר יש לנקוט לחומרא בספקות של תורה וכתר לכאורה צריך לחשב את האפשרות המינימלית בדרום שבו יש מקום פנוי מן העזרות לפי יחסי המשנה והשערות המפרשים אינן מספיקות. אם נקבל את הנחת היסוד של המהרימ"ט המובא בדרך הקדש בקדושה שלישית ס' ז' (וגם זאת יש לעשות כדי לילך לחומרא) שכותלי העזרות היו ברוחב 5 אמות, שטח העזרות ללא עזר"נ הוא 145 אמות מצפון לדרום על 197 אמות ממזרח למערב. אם כך, אורך השטח הפנוי מן העזרות בדרום המינימלי האפשרי יהיה 177 אמות ומשהו (במזרח 176, בצפון 175 ומשהו ובמערב 127). באמה בת 58 ס"מ אורך השטח הפנוי מן הכותל הדרומי אם כך יהיה 102.7 מטר. וזאת מבלי לחשב את החיל. באמה בת 48 ס"מ כדעת הגר"ח נאה האורך הוא 85 מטר בלבד, עוד לפני חישוב החיל. מסגד אל אקצא מגיע עד 80 מטר צפונה מן הכותל הדרומי. כך שהדריכה בחיל בחשבון זה היא ודאית ונותר רק 5 מטר ללכת מבלי לדרוך בעזרות.

הוכחותיו של הרב קורן שליט"א עשויות להועיל בשלילת השערות שונות, שהרי לא יתכן שההר היה נמוך ממה שהוא היום. אולם מכאן ועד לקבוע באופן חיובי שקה"ק היה בכיפת הסלע משום שמבנה המקדש מסתדר לפי מבנה הסלע ולפי זה למקם את המקדש במקום מסוים, המרחק גדול מאד. ההפרש מפסגת אבן השתיה לקרקע העזרה הוא הפרש של כשלושה מטרים בלבד. בהנחה שנעשתה חציבה בהר, הפרשי גובה שכאלה יכולים היו להמצא גם דרומית וצפונית לסלע שבכיפת הסלע. בנוסף לכך, די אם ממזרח לכיפה פני הסלע במקום מסוים היו גבוהים יותר מהקיים היום, אפילו במטר אחד בלבד, בכדי להפוך את הצבת המקדש שם לבלתי אפשרית, ונפל כל הבנין. אין זה מופקע שנעשתה חציבה בסלע ההר בזמן מן הזמנים ברמה שכזו ששינתה את המצב הטופוגרפי בהר. והרי יודעים אנו שהר הבית נחצב, ושונה מצבו הטופוגרפי כאשר שמעון החשמונאי שיטח את החקרא בעבודות חפירה וחציבה מאומצות כפי שתאר יוסף בן מתתיהו. פעולת החציבה ליישור הגבעה שעליה עמדה החקרא נעשתה בכדי לקעקע כל זכר ליוונים ששהו שם. לאדריאנוס היתה אותה מטרה בדיוק ביחס ליהודים ולמקדש השם ואכן בעוונותינו הרבים חרש טורנוסרופוס את ההיכל (ראה רמב"ם בהלכות תענית פ"ה ה"ג), "זכור ה' לבני אדם את יום ירושלים האומרים ערו עד היסוד בה". ברור אם כך, כי היכולת להסתמך בקנה מידה הלכתי על מחקרו של הר"ז קורן שליט"א מוטלת בעיקרה בספק.⁶⁵

יתירה מזו, ממצא טופוגרפי זה עומד על בסיס שתי הנחות יסוד הלכתיות שדי אם אחת מהן איננה נכונה ומוחלטת מבחינה הלכתית כדי להפיל את הבנין כולו. היסוד הראשון הוא שקודש הקודשים היה בפסגת ההר. בהנחה שקודש הקודשים לא היה בפסגת ההר, וכוונת חז"ל בגמ' בזבחים (נד ע"ב) "ניתתי ביה קליל" היא שהמקדש היה במדרון ההר ולא בפסגתו, אין כל משמעות להוכחה הטופוגרפית. איננו יודעים את המצב הטופוגרפי לאשורו של אבן הסלע הקיים מדרום לכיפת הסלע כיון שסלע ההר מכוסה במישור מלאכותי שנבנה כמובן בשנים מאוחרות. בהחלט יתכן שניתן להעמיד באותה צורה בדיוק את המקדש והעזרות בשטח דרומי יותר כשיטת הכפתור ופרח. וכבר הראינו לעיל שהנחת יסוד זו שהמקדש היה בפסגת ההר שנויה במחלוקת ראשונים.

הנחת היסוד השניה שעליה עומדת כל ההוכחה היא שאבן השתיה היתה אבן הסלע של ההר כולו שבלטה במקום אחד על פיה אפשר למדוד טופוגרפית ולא אבן המיטלטלת או סלע גדול. גם הנחה זו איננה פשוטה בקנה המידה ההלכתי על מנת להכריע בספקות כרת. המשנה ביומא אומרת – "אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים ושתיה שמה". פשטות לשון המשנה היא שלא מדובר בסלע האם של כל ההר כולו שהיה מאז ומעולם כי אם באבן המיטלטלת. ואמנם במדרשים (ראה תנחומא פרשת אחרי מות ד' ועוד) מצינו מקדש ראשון סלע ישכון ויתלונן מקדש שני על שן סלע ומצודה ובהמשך המדרש ותנינן תמן אבן היתה שם וכו' שמשמע שמדובר בסלע היסוד של ההר. אולם בהחלט ניתן לפרש שמדובר בסלע, היינו אבן גדולה, אך לא בסלע היסוד של ההר כולו. הן אמת, שבלשון המקרא ובלשון חז"ל ישנה הבחנה ברורה בין סלע המורה על סלע ההר לבין אבן המורה על אבן המיטלטלת, ראה למשל בזבחים פ"ג מ"ג – "רבי שמעון אומר אפילו העלה על הסלע או על האבן חייב". דווקא משום כך בהכרח דקדקה המשנה בלשונה "אבן היתה שם וכו'" ולא "סלע" ועל כרחך באבן מיטלטלת עסקין ולא בסלע ההר. אך אם כך דברי המדרש צריכים ביאור. ושמה ביישוב לשון המדרש צריך לומר שאבן השתיה אכן כלשונה כן היתה, אבן מיטלטלת, אך חצובה היתה מסלע הר המוריה וזהו שלימדנו המדרש סלע ישכון ויתלונן היינו דתנינן תמן אבן היתה שם וכו'. ובאמת ביאור זה מדויק מלשון המדרש, שהרי בהמשך נדרש שבית שני היה "על שן סלע ומצודה", וכי בית שני ישב על מצודה? בהכרח "על" מורה על קרבת מקום ועל ציון גיאוגרפי ידוע. על כל פנים מידי ספק לא יצאנו. ועיי' בתפארת ישראל על המשנה שם "דר"ל בימיהם נתגלה האבן ולא שהנביאים הניחוה" וודאי שאין הוא מתכווין לסלע ההר שהיה מאז ומעולם. ובספר הון עשיר לרבי רפאל עמנואל חי ריקי על המשנה שם – "ועוד על פי דרכנו יש לפרש לישנא דמתניתין כפשוטו, כי באמת לא היתה האבן הזאת שם על הארץ אלא מימות נביאים ראשונים, אבל מימי קדם לא היתה שם אלא במקום אחר והוא תחת הארץ ולא על פניה שהוא מקום עמידת הארון הנזכר, ודוק כי זה הוא אמיתות פירוש כוונת התנא לע"ד". אין כאן המקום להאריך בביאור דבריו, אך באופן כללי אם אבן השתיה היא האבן שנשתת ממנה העולם ופירוש הדבר שממנה יצא הכל לכאורה היתה צריכה להיות במרכז העולם ולא מעל פני האדמה

⁶⁵ וראה בספר הר הבית עמ' קפ"ג שהגר"ש גורן זצ"ל הביא את תמיהת הגר"מ טוקצ'נסקי זצ"ל על הסוברים שכפיפת הסלע הוא מקום המזבח, מכך שהאבן שתחת כיפת הסלע היא המקום הגבוה ביותר בהר הבית וא"כ לא יתכן שהיה זה מקום המזבח שהיה נמוך מן ההיכל. על כך השיב הגר"ש גורן זצ"ל שיתכן ש"ערו ערו עד היסוד בה" עד שהנמיכו את אבן הסלע של ההר בצד המזרחי אף שבזמן הבית היה גבוה יותר.

וזהו שדרשו חז"ל עה"פ אבן פנתה ירה. ובהכרח אם מצויה האבן מעל פני האדמה, התנתקה ממקומה המקורי ועלתה. ואם כן באופן פשוט שבה האבן המקורית כפי שהיתה כאבן מטלטלת להיות מעל פני האדמה ובאבן ממש עסקינן. ובאמת כך מורים גם דברי המדרשים והזוהר. בזוה"ק בפ' נח עה"פ ויאמר אלוקים לנח וכו' זאת אות הברית וכו' - דוד מלכא חביבותא ודבקותא דלילה בהאי אבן הוה (אבן השתיה) ועלה אמר **אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה** וכד בעא לאסתכלא בחיזו יקרא דמריה **נטל להאי אבן בידיה** וכו' "עיי"ש. ועיי' בב"ר פרשת ויצא - "תניא ר' עקיבא אומר האבן שהקים יעקב מצבה נטה (וי"ג נטלה) הב"ה רגל ימינו וטבעה בתהומות ועשאה סניף לארץ כאדם שנותן סניף לכפה לפיכך נקרא אבן שתיה וכו'". ובירושלמי (הובא בב"י אר"ח תקנ"א) ובילקו"ש בתהילים (תרנ"ג ד"ה השתות יהרסון) השתמשו בביטוי - "פסקה אבן השתיה" בנוגע לחורבן הבית, ובכך נתפרש לשון הפסוק "השתות יהרסון". הביטוי לא יכול להתייחס לכל אבן הסלע של ההר אלא אם כן נוציא אותו מפשוטו. וכוונת הביטוי בפשטות היא שאבן השתיה המיטלטלת נפסקה ונהרסה - "יהרסון"⁶⁶.

גם מהרדב"ז עצמו קצת משמע שהניח שאבן השתיה היא אבן גדולה מאד אך לא סלע ההר כולו. שכתב בתשובה תוך כדי תיאור האבן - "גם שמעתי שהמלכים שעברו שם חיפשו למצוא **יסוד האבן הזאת** ולא מצאו". משמע שאכן מדובר באבן שיש לה יסוד, רק גדולה היא כל כך עד שלא מצאו אותה, או שמא אי היכולת למצוא את יסודה הוא מסגולותיה. בכל מקרה משמע שההנחה הפשוטה היא שלא מדובר בסלע ההר כולו שאין לו יסוד. ובאמת כך משמע שהבין גם מהר"ח אלפאנדארי שכתב בדרך הקדש (קדושה עשירית ס' ג') - "והנה היום לא ידענו מציאות אבן השתיה הזאת **כיצד היא עומדת** כי הגויים פיהם דבר שוא זה אומר בכה שהיא גבוה מן הארץ ותלויה באויר וזה הפך התלמוד וכו'" וכי אפשר לשאול על סלע ההר כולו כיצד היא עומדת? ברור שהמהר"ח מתייחס לאבן עומדת ולא לסלע ההר כולו. המהר"ח קובע שדברי הגויים הם הפך התלמוד. כוונת המהר"ח בהכרח לכך שבגמ' מבואר שאבן השתיה בלטה ג' אצבעות הרי שאיננה גבוהה מן הארץ ואיננה תלויה באויר אך אין שום מקור בתלמוד ממנו נוכל להסיק שמדובר בסלע ההר ולא באבן כפי שהניחו ואמרו הגויים, אם כן לא לכך התייחס המהר"ח, ונראה שגם המהר"ח הניח כן כדבר פשוט.

נמצינו למדים אם כן ששתי הנחות היסוד עליהן מבוססת הבדיקה הטופוגרפית של הרב קורן שליט"א אינן מספיקות בכדי לעמוד בקנה המידה ההלכתי על מנת לפשוט ספיקות כרת.

בכל מקרה ההוכחה הטופוגרפית של הרב זלמן קורן שליט"א לפיה כיפת הסלע היא קודש הקודשים נסתרת מדברי המשנה ומכאן הוכחה הפוכה המגלה כי אי אפשר להעמיד את קודש הקדשים בכיפת הסלע. המשנה בפרה (פ"ג מ"ג) אומרת - "הר הבית והעזרות תחתיהם חלול מפני קבר התהום". וברמב"ם בתחילת פרק ה' מהלכות בית הבחירה - "הר הבית היה ת"ק על ת"ק אמה וכיפין על גבי כיפין היו בנויות תחתיו". לפי זה אין אפשרות להעמיד את קודש הקדשים בכיפת הסלע ואין הדבר מסתדר מבחינה טופוגרפית כיון שהאבן שתחת הכיפה לא תוכל לבלוט ג' אצבעות בקודש הקדשים. ואמנם הרב זלמן קורן שליט"א בעצמו ביקש לדחות על ידי כך את שיטת הרדב"ז במאמר שפירסם בהמעין (תמוז תשכ"ח). במאמרו חצרות בית ה' חזר בו הרב קורן שליט"א ובניגוד לדבריו המפורשים של הרמב"ם ודברי המשנה חידש על פי דברי המשנה אחרונה "שלא חששו כלל בבית המקדש שמא תחת הסלע יש קבר"⁶⁷. מלבד שחידוש זה נסתר מדברי הרמב"ם ופשט המשנה, אם דבר זה היה נכון, הרי שלפי הרדב"ז לא היה צורך בכיפין על גבי כיפין בעזרות כלל (בניגוד לדברי המשנה) שהרי האדמה שם קרובה מאד לסלע האם של ההר, וקל יותר

⁶⁶ הידיעה הברורה היום שהצרכא היא סלע ההר כולו ולא אבן, לכאורה מערערת את הזיהוי שאכן מדובר באבן השתיה. אילו ידעו הרדב"ז והמהר"ח אלפאנדארי שמדובר בסלע ההר כולו ולא באבן כפי שכנראה הניחו כהנחת יסוד, האם גם אז היו מזיהים את הצרכא כאבן השתיה?

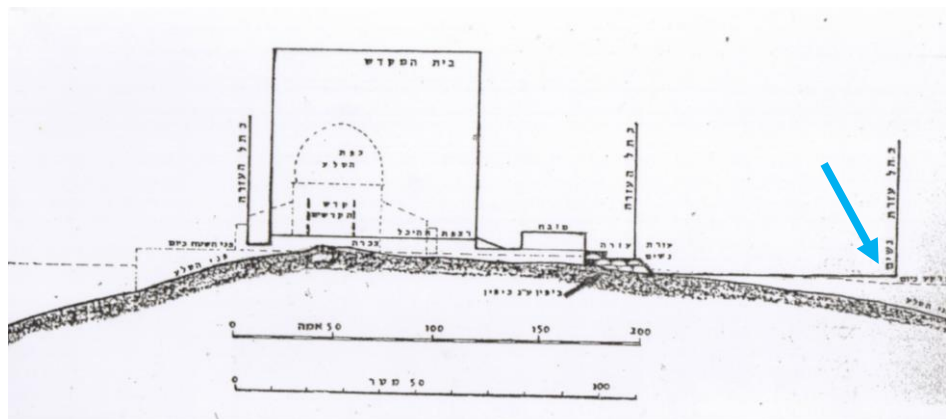
אם אכן הניח הרדב"ז שמדובר באבן גדולה אך לא סלע ההר, לכאורה אין הכרח לומר שהרדב"ז סמך על העובדה שהצרכא היא המקום הגבוה ביותר בהר כפי שכתבנו לעיל. ועיי' במש"כ בהערה בביאור תשובת הרדב"ז שהרדב"ז לא עסק בזיהויים מוחלטים של מקומות בהר הבית, אלא במה שיוצא מכלל ספק שאיננו מצטרף לס"ס. ולפי זה הדעה הרווחת לגבי כיפת הסלע הספיקה לרדב"ז ולא המיקום הטופוגרפי של הסלע.
⁶⁷ יעוי' בשו"ת תורה לשמה בסי' תצ"ה שנצרכו לכיפין ולא הועילה נבואת נביאים לומר שאין במקום זה קבר וכו'. משום החשש שמא יקברו מת בצד השני של העולם. לפי זה גם במציאות של סלע חשוף ודאי שצריך לעשות כיפין על גבי כיפין דלא כמש"כ המשנה אחרונה.

להמשיך ולחשוף את הסלע ולגלות שאין שם קבר התהום ואח"כ למלא אותו שוב מאשר לבנות כיפין על גבי כיפין ללא צורך⁶⁸.

והנה אחר הצבת כיפין על גבי כיפין מתחת לעזרה יוצא שפני הסלע היום טובע כמטר מתחת לריצפת קודש הקדשים. סטיה של מטר מערערת את ההוכחה לחלוטין. שהרי אם נקבל אפשרות סטיה שכזו, בהנחה שבאותה מידה היתה חציבה מאוחרת של מטר ממזרח לצכרא, שוב לא נוכל להעמיד את המקדש כאשר קה"ק הוא בכיפת הסלע שהרי אז פרץ הסלע המקורי אל תוך העזרה. בגין סטיה כזו, יותר אין כאן התאמה טופוגרפית כי אם היתכנות טופוגרפית שגם היא מוטלת בספק ואין היא נכנסת בקנה המידה ההלכתי.

הרב זלמן קורן שליט"א רצה להוכיח מדברי המשנה בכלים (ו, ב) האומרת שבלשכת הנזירים היה סלע של ההר חשוף, שלא כל העזרה היתה בנויה כיפין על גבי כיפין (ועיי"ש בפירוש המשנה לרמב"ם)⁶⁹. אך ממקום שבא להוכיח, משם נסתרת כל שיטת ההוכחה לחלוטין. שהרי אם נציב את מקום קה"ק בכיפת הסלע כפי שעשה הרב קורן, נמצא שלשכת הנזירים עומדת כ-11 מטר מעל לסלע האם של ההר ולא יתכן שבלט שם הסלע. אם נאמר שהסלע בלט בזמן שבית המקדש היה קיים אך עם השנים נכתש כאחד עשר מטר (!), כך יש לומר גם על מקום אבן השתיה ומקומות אחרים ונסתרה כל ההוכחה הטופוגרפית. מכאן הוכחה ברורה דוקא עפ"י שיטתו של הרב קורן שכיפת הסלע לא היתה מקום קה"ק.

העמדת מקום קה"ק בכיפת הסלע כאשר מקום לשכת הנזירים מסומן בכחול על ידי, היכן שאמור לבלוט סלע ההר. השרטוט הטופוגרפי מתוך הספר "חצרות בית ה'" באדיבות הר"ז קורן שליט"א.

ובאמת גם ללא כיפין אי אפשר להציב את המקדש כאשר קה"ק הוא בצכרא מבלי שהמקדש "יתקע" בסלע ההר ובהכרח יש כאן ראייה לסתור ואי אפשר לומר שמדובר באבן השתיה. אמנם בכדי לפתור את הבעיה הועלתה ההשערה שהסלע נכתש כחצי מטר ואז ניתן להעמיד את המקדש מבלי שיתקע בסלע. אולם ממחקרו של גוסטב דלמן⁷⁰ עולה שמקום הרמה של הסלע מעולם לא נכתש או נפגע וגם המקומות שמהם חצבו ולקחו ככל הנראה חתיכות אבן (בחלק הצפוני הנמוך יותר של האבן), איננו משמעותי. האפשרות היחידה לפיה אולי ניתן יהיה להעמיד את המקדש מבלי ההשערה שנכתש כחצי מטר מן האבן לפחות, היא, אם נדחה את המדידות של וורן ונקבל את המדידות של דלמן לפיהן האבן גבוהה יותר. אין כל ספק שבכדי שההוכחה תכנס לקנה מידה הלכתי צריך לוודא במציאות שאכן גובהה של אבן השתיה מתאים למדידות דלמן ולא למדידות וורן.

⁶⁸ ולכאורה היה מקום ליישב שכל הצורך בכיפין על גבי כיפין הוא בפותח טפח ובאמת אפילו כך עדיין יקשה שהרי גם ריצפת הר הבית וריצפת העזרה תופסות מקום וכל החישוב הטופוגרפי מתערער. אולם מלבד זאת, יעו"י ברדב"ז שכתב שבחלק הדרומי של הר הבית (מתחת לאזור מסגד אל אקצא) עדיין בנוי כיפין על גבי כיפין, הרי שנקט שכיפין הוא מבנה קשתי גדול כפי שהיה בגשר משער שושן שהוליו בו את השעיר לעזאזל המדברה שגם שם נקרא כיפין על גבי כיפין. ובאמת כיפין על גבי כיפין הוא מושג ידוע של קשתות גדולים ולא רק פותח טפח, ולזה התכוונו באומרם כיפין על גבי כיפין, יעו"י יבמות קכ"א ע"ב וברש"י שם ד"ה כיפין על גבי כיפין.

⁶⁹ ובאמת אין מכאן ראייה משום שהמשנה עסקה בעזרת כהנים וישראל ולא בעזרת נשים. לשכת הנזירים בעזרת נשים היתה.

⁷⁰ Gustaf Dalman, Neue Petra-Forschungen und der heilige Felsen von Jerusalem, Leipzig 1912

גם אם נצליח במידה כזו או אחרת להעמיד את המקדש כך שהסלע הוא אבן השתיה במקום קוה"ק, עדיין יבולט סלע בתחום בית המטבחים בבית המקדש. עניין זה קצת מתמיה. ובאמת מלבד נקודת הסלע הזו ברמה, איננו יודעים בבירור את אופיו של הסלע ברמה במקום העזרות, מדובר בהשערה ויתכן וישנם עוד סלעים כאלה. דבר זה כמובן מחליש ומערער את ההוכחה הטופוגרפית כולה.

מלבד זאת, גם אם נתעלם מכל מה שכתבנו לעיל, הוכחתו הטופוגרפית של הרב קורן שליט"א מסתדרת כמעט באופן נכון באם שיעור האמה הוא 56 ס"מ כאשר מוסיפים לסלע הצכרא עוד כחצי מטר עד מטר. בשיעור זה של האמה, רצפת העזרה בסוף חמש עשרה המעלות שלפני שער ניקנור היא בקו אפס עם אבן הסלע. אולם אם ננקוט כגר"ח נאה ששיעור האמה הוא 48 ס"מ קרקע העזרה מוכרח "לנוע" מזרחה והוא נתקל בסלע האם של ההר, ובכדי להתאים את ההעמדה הטופוגרפית כך שקודש הקדשים הוא בכיפת הסלע, נצטרך לכתוש את סלע ההר הקיים, דבר שלא יתכן. אפשרות נוספת להתאים את כיפת הסלע עם מקום קוה"ק לשיטתו של הגר"ח נאה זצ"ל היא הגבהת מקום קודש הקדשים עוד יותר מעל לגובה הסלע הקיים, דבר שלא נראה סביר ומחליש משמעותית את ההוכחה. האם ניתן לסמוך להלכה על מדידות אלה בנוגע לספקות כרת, מבלי להכריע ששיעורו של הגר"ח נאה איננו נכון? לא נראה שמי מן הפוסקים ידחה לחלוטין על סמך זה את דרכו של הגר"ח נאה להלכה, ובכל זאת כמה מתמיה לראות שיש העולים להר ומסתמכים על הוכחה זו בנוגע לספיקות כרת.

ובאמת עיקר ההישענות על מידת האמה של הר"ז קורן שליט"א היא מתמיהה. קביעת מידת האמה של הרב קורן נעשתה על פי מדידת רוחב שער ברקלי הנמצא בדרום הכותל המערבי. היות ושערי הר הבית היו ברוחב עשר אמה, אמור להמצא ברוחב השער הפתרון למידת האמה. במאמרו חצרות בית ה' שיצא בשנת תשל"ז (אח"כ התפרסם כספר), מאן הרב קורן לקבל את מדידתו של וורן שרוחב השער הוא 5.74 מטר והסתמך על מדידת המהנדס ר' מאיר קוזניץ. בהערה 8 כתב שידידו המהנדס ר' מאיר קוזניץ מדד מדידה מדויקת מבפנים ומצא שרוחב שער ברקלי הוא 5.55 מטר מטיח לטיח. לפי זה חישב הרב קורן את כל החשבון והעמדת המקדש וכו' וכל המאמר מבוסס על כך שגודל האמה הוא למעשה 56 ס"מ. ההסתמכות על מדידת קוזניץ ולא על מדידת וורן היתה משום ש"מסתבר כי להלכה יש למדוד את השער במקום הצר" כפש"כ הר"ז קורן שם. עוד הוסיף שם הרב קורן כי רוחב כל שער מן השער הכפול הוא 5.5 מטר וא"כ על אף שמדובר בשער כפול, יש מכאן תמיכה לקביעת גודל האמה, מה גם שהכותל הדרומי כולו באורך של 280 מטר מתחלק בדיוק לחמש מאות אמה בגודל של 56 ס"מ. קביעות אלו עליהן מסתמך הרב קורן שליט"א למעשה מהוות קושיות חמורות מאד להעמדת קה"ק בכיפת הסלע כפי שנבאר להלן. הרב קורן שליט"א מיד הרגיש בקושי המדידה של שער ברקלי משום שגובה שער ברקלי על פי מה שכתב שם הוא 9.80⁷¹ מטר. דבר זה לא מסתדר כמובן עם מידת אמה של 56 ס"מ שהרי גובה שערי הר הבית היו עשרים אמה ולפי זה גודל האמה הוא 49 ס"מ. בכדי לתרץ זאת כתב הרב קורן כי הרא"ש בביאורו למסכת מידות כתב כי שער קיפונס קטן היה. תירוצו זה איננו עולה יפה שהרי אם נקבל שמידת האמה היא 56 ס"מ ונניח שמקום קה"ק הוא בכיפת הסלע, נמצא כי יתכן ושער ברקלי הוא מחוץ לגבול ת"ק האמה המקודשים, ואי אפשר לומר שהוא שער קיפונס שהיה בכותל המערבי של הר הבית המקודש. ובכלל לפי זה נפלה כל ההוכחה מן השער הזה, שהרי אי אפשר לאחוז את החבל בשני קצותיו.

מה גם שאם מידת האמה היא 56 ס"מ באמת יוצא באופן מופלא תיאום בין רוחב שער ברקלי והשערים הכפולים לבין לכותל הדרומי שגם הוא במדויק באורך של 500 אמה (280 מטר). אולם כל זה הוא בדרום המתחם, היכן שעל פי הרב קורן שליט"א היתה הרחבה של הורדוס מחוץ ל500 האמה המקודשים והחומה איננה חומת הר הבית המקודש והשערים אינם שערי הר הבית כלל. אם נצפין ונקבע את מקום קה"ק בכיפת הסלע כפי שהרב קורן מנסה להוכיח, נמצא שהמרחק בין הכתלים הוא גדול מ500 אמה באם מידת האמה היא 56 ס"מ. יוצא אם כך שההישענות על מדידת רוחב שער ברקלי המדויקת של המהנדס קוזניץ מהווה אם כך קושיא חמורה לכך שקה"ק הוא בכיפת הסלע.

והנה בספר ועשו לי מקדש שהוציא הרב קורן שליט"א בשנת תשס"ז, באופן לא מובן מקבל הרב קורן ללא עוררין את מדידתו של וורן שרוחב שער ברקלי הוא 5.74 מטר. בספר זה גודלת מידת

⁷¹ למעשה גובהו קטן יותר לפי המדידה הקיימת היום – 8.80 מטר. חפירות הכותל המערבי, מאיר בן דב עמ' 143.

האמה 56 ס"מ (שנקבעה בשנת תשל"ז) ל 57.4 ס"מ (בשנת תשס"ז). לפי גודל חדש זה של האמה קובע הרב קורן באופן מחודש את גבולות הת"ק אמה המקודשים מכיון שעל פי גודל זה של האמה ניתן למצוא מרווח של ת"ק אמה בין שני הכתלים, גם צפונה מן הכותל הדרומי, כאשר קה"ק נמצא בכיפת הסלע.⁷² אולם לכאורה דבריו המוחלטים של הרב קורן בספרו חצרות בית ה', כי "מסתבר להלכה שיש למדוד את השער במקום הצר" כפי המדידה המדויקת של המהנדס ר' מאיר קוזניץ, היינו שמידת האמה היא 56 ס"מ וכי אי אפשר לקבל את מדידתו של וורן, נכוחים. נמצא לפי זה כפי שבארנו שמידות השערים בדרום והכותל הדרומי לכאורה תואמים יפה דווקא אם מידת האמה היא 56 ס"מ. על פי מידה זו נפלה ההוכחה משער ברקלי שלא נמצא בהכרח בת"ק אמה המקודשים. בנוסף לכך המרחק בין הכתלים בת"ק אמה המקודשים (באם קה"ק הוא בכיפת הסלע) גדול מת"ק אמה.⁷³

בנוסף לכך, המשנה קבעה שרוחב שערי הר הבית היה עשר אמה וגובה השערים היה עשרים אמה. לא ברור מדוע בחר הר"ז קורן להתבסס על חלוקת רוחב שער ברקלי לעשר אמות ולפי זה לקבוע את גודל האמה כ-56 או 57.4 ס"מ המתאים להעמדת אבן השתייה בכיפת הסלע ולא בחר לחלק את גובהו של שער ברקלי לעשרים אמה. המידה הקיימת של גובה שער ברקלי הוא 8.80 מטר.⁷⁴ חלוקה לעשרים פירושה שמידת האמה היא 44 ס"מ. הקטנת רוחב השער אפשרית על ידי מזוזות דלתות השערים שהיו במקדש כמפורש במשנה, אולם הגדלת הגובה היא בלתי אפשרית.⁷⁵ במידה זו כמובן לא תיתכן העמדה של המקדש כאשר האבן שתחת הכיפה היא אבן השתייה. נפל ההכרח למידת האמה ועמו נפלה הכרח ההוכחה הטופוגרפית כולה.

עוד יש לדעת כי על פי הרמב"ם (פ"ד מבית הבחירה) הקובע שאבן השתייה בלטה במערבו של קודש הקדשים, אי אפשר בשום פנים להעמיד את מבנה המקדש במקום כיפת הסלע וכל הוכחתו של הרב קורן נפלה. באם נעמיד את קודש הקדשים במקום כיפת הסלע על פי הרמב"ם לא נותר מקום פנוי בצד המזרחי של הר הבית. גם לשיטת רש"י ועוד ראשונים המעמידים את אבן השתייה שבלטה ג' אצבעות באמצע קודש הקדשים, העמדת המקדש באופן זה היא דחוקה מאד היות והיה סטיו גם בצד המזרחי של ההר. מה גם שהעולים להר כיום, עולים בקבוצה ואינם נצמדים באופן מוחלט לכותל המזרחי ונראה שבאופן טכני אינם יכולים להנצל מליכנס לחיל. ועל כל פנים לפי ב' השיטות הנ"ל אם נשתמש במידת האמה בה נקט הרב קורן שליט"א גבול העזרה לא יעמוד בגבול הרמה ונפלה פינה עליה עומדת ההוכחה. הדרך היחידה לפיה נוכל להעמיד את המקדש כאשר מקום קודש הקדשים הוא בצכרא ועל פי זה להעמיד את המקדש כך שכותל העזרה ושער ניקנור הם בגבול הרמה, כפי שהעמיד הרב קורן שליט"א, היא על פי שיטת הריצב"א המובא בתוס' בבא בתרא כ"ה ע"א ד"ה וצבא השמיים וכו', הסובר שהארון היה מונח על אבן השתייה בצד המזרחי של קודש הקדשים, כך שפיסגת האבן בולטת דווקא בצד המזרחי של קה"ק. ובאמת בריצב"א מוזכר רק שהארון היה בצד המזרחי של קוה"ק ואין הוא מזכיר את אבן השתייה. ואף שהארון היה מונח על אבן השתייה, מנין לנו שלא בלטה האבן גם באמצע קודש הקדשים. ובספר דרך הקדש לר"ח אלפאנדארי (קדושה עשירית סי' ב') כתב שגם לדעת הריצב"א הארון היה באמצע קדש הקדשים וכוונתו ששכינה תיתכן גם למזרח ובכל הצדדים בשווה כיון שהארון מונח באמצע יעוי"ש. ועל כל פנים נמצינו למדים שהעמדת המקדש כך שאבן השתייה היא בקודש הקדשים כפי הוכחת הרב קורן שליט"א תלויה במחלוקת ראשונים וכבר כתבנו לעיל שלא נוכל להכריע להלכה

⁷² דרכו המחודשת של הרב קורן שת"ק אמה על ת"ק אמה הם קוטר עיגול שמרבעים אותו מלבר, לא יתכן באם מידת האמה היא 56 ס"מ, שהרי הקוטר לא יגיע לאף אחד מן הכתלים.

⁷³ אחד המופתים מספרו של הר"ז קורן חצרות בית ה' הוא שבאם קה"ק הוא בכיפת הסלע, גבול הרמה מתלכד באופן מדויק עם גבול העזרה כאשר האמה היא בת 56 ס"מ. על כך למעשה ניצבת ההוכחה. אולם כאשר האמה גדלה ל 57.4 ס"מ כפי שנוקט הרב קורן בתשס"ז, גבול העזרה מתרחק מגבול הרמה בכשניים וחצי מטר. ובאמת כל אמת מידה של האמה בתנאי שתהא גדולה מ 56 ס"מ יכולה "להסתדר" עם המבנה הטופוגרפי הקיים של הסלע. וודאי אם משנים את מבנה עזרת נשים ומקטנים את הלשכות כפי שעשה הר"ז קורן. ושוב אין כאן התאמה טופוגרפית, כי אם היתכנות טופוגרפית ותו לא.

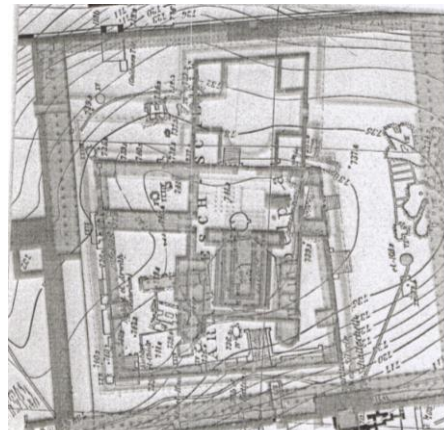
הר"ז קורן חיבר את גבול העזרה החדש עם ממצא שראה ד"ר ייבין בשנת תש"ל. קיר עתיק שכאשר חזר ד"ר ייבין לצלמו כבר היה מפוזר בתוואי – "בין לילה היה ובין לילה אבד". האם נוכל לבסס הוכחה על קיר אבנים שאין אנו יודעים באמת מתי נבנה ומה היה רחבו? ברור שהוכחה שכזו והתאמה שכזו איננה נכנסת בקנה המידה ההלכתי.

⁷⁴ בחצרות בית השם נכתב שאורך שער ברקלי הוא 9.80 ולא היא.

⁷⁵ אמנם אפשר לקבל את השערתו של מאיר בן דב שהשער נמשך למטה עוד עד מפלס הרחוב, אך השערה זו דורשת בדיקה וכמובן שאין היא נכנסת לקנה מידה הלכתי כל עוד לא נבדקה.

במחלוקת ראשונים ולדחות את שיטת הרמב"ם ורש"י כל עוד ניתן לברר את הדברים במציאות. ובנוגע לחיל שבמזרח כבר כתבנו שלכו"ע בספק כגון זה יש לילך לחומרא אף בדברנן כפש"כ הט"ז.

והנה גם אם נעמיד את המקדש עפ"י הריצב"א כפי שעשה הרב קורן שליט"א על פי מידת האמה שנקט, הרי שהעמדה סבירה של המקדש סותרת את דברי חז"ל במשנה. העמדת המקדש כאשר כיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים ואבן השתיה במזרחו של קה"ק, יוצרת מצב מוזר שבו הפינה הצפון מזרחית קרובה מאד לסטיו ולחומת הר הבית⁷⁶. משום כך שינה הרב קורן את הדגם המקורי של המקדש על פי שיטתו ויצר מבנה שאמנם יותר מתאים ואסתטי אך נסתר באופן פשוט מדברי חז"ל שאמרו שהלשכות בעזרת נשים היו ארבעים אמה על ארבעים אמה, ושעזרת נשים היתה קל"ה על קל"ה. בהעמדה כזו עזרת נשים והלשכות כבר אינן ריבועיות כפשטן של דברי חז"ל.

הצבת המקדש עפ"י הרב קורן שליט"א באופן שעזרת נשים והלשכות בה אינן ריבועיות (התמונה באדיבות הר"ז קורן שליט"א)

מכל זה מתברר, שדרכו של הרב קורן שליט"א, איננה נכנסת בקנה המידה ההלכתי על מנת להכריע בספקות כרת למעשה ואי אפשר לסמוך עליה להלכה לקולא. נדגיש שוב כי איננו עוסקים במחקרו של הרב קורן שליט"א כשלעצמו כי אם בהיתכנות להכריע על פיה להלכה ולמעשה עליה להר הבית (ובאמת הרב קורן שליט"א בעצמו מעולם לא התיימר לפסוק לדינא במחקרו ולהתיר עליה להר הבית עפ"י מה שכתב).

י. דרכו של הגר"ד ליאור שליט"א אינה מאפשרת הליכה בצד המערבי

כפי שכבר כתבנו לעיל הגר"ש גורן זצ"ל מאן לקבל את הקביעה שמקום קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע להלכה. מלבד הסתירות הרבות שבתשובת הרדב"ז, התקשה הרב גורן לכלול את דברי המשנה – "רובו מן הדרום שני לו מן המערב וכו'" באם קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע ובהנחה שהמשנה כוללת גם את עזרת נשים בחשבון המרחקים. בנוסף לכך התקשה הגר"ש גורן שעל פי הרמב"ם שסבר שאבן השתיה הייתה במערבו של קודש הקדשים כפי שכבר כתבנו לעיל, אי אפשר בשום פנים להציב את קדש הקדשים במקום כיפת הסלע. הרב גורן זיהה את כיפת הסלע כמקום המזבח, ואת החורים שבו זיהה כמקום השיתין.

במכתבי תשובה ששלח לי הגר"ד ליאור שליט"א בעניין זה כותב הרב, כי לא ברור לו לדינא אם כיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים או מקום המזבח.

⁷⁶ באמה בת 57.4 הדבר נראה שהעמדת המקדש כדברי חז"ל היא בלתי אפשרית לחלוטין. כל שכן לשיטת הרא"ש שהעמיד את לשכות עזרת נשים מחוץ לגבולות קל"ה. לפי דרכו של הרא"ש, באם נעמיד את קה"ק בכיפת הסלע לשכות עזרת נשים יפגעו בכותל המזרחי.

במכתב מיום כ"ד מרחשון תשע"ד כתב – "אמנם יש דעה (הגר"ש גורן) שהאבן שמתחת לכיפת הסלע אינה אבן השתיה אלא השיתין של המזבח, וממילא מדידת האמות לדרום ולמערב שונה, כמו כן יש הבדל במדידות אם אנו מחשבים את אורך האמה כשיטת הגר"ח נאה (שהיא 48 ס"מ) או יותר כשיטות אחרות. אכן יש להתחשב בדעות אלו ולמדוד לחומרא ולא להיכנס למקום שיש בו ספק. לכן כל העולים להרה"ב בטהרה מקפידים ללכת צמוד לכתלים מבפנים עד כמה שאפשר".

בתשובתו מיום כ טבת תשע"ד – "אע"פ שלא ברירא לן האם אבן הצכרא היא אבן השתיה או מקום השיתין"

וכן בתשובתו מיום כה שבט תשע"ד – "אמנם יש ספק היכן הייתה אבן השתיה והיכן מקום השיתין, ולכן אנו פוסקים שיש לחשוש לכל השיטות בעניין המיקום ובמדידת אורך האמה (אם היא 48 ס"מ או קרוב ל-60 ס"מ)".

דבר זה לכשעצמו איננו מובן לי דיו, שאם עדיין יש ספק אם מדובר במקום המזבח או במקום קודש הקדשים הרי שגם לדעת הרב ליאור שליט"א אין מסורת ברורה בנוגע למקום קוה"ק. ספק זה למעשה שומט את תוקף תשובת הרדב"ז ומותיר את מקום קודש הקדשים בספק. כשם שניתן להעמיד את מקום קה"ק מזרחה מכיפת הסלע, ניתן להעמידה במקומות שונים בהר. והנחת היסוד שבאופן כללי ישנה מסורת שמקום המקדש היתה באיזור כיפת הסלע לכאורה נראית קלושה ואינה מספקת על מנת להכריע בספקות כרת.

אך מעבר לכך, האפשרות שכיפת הסלע היא מקום המזבח, מכניסה את העולים כיום להר בצד המערבי של כיפת הסלע לספיקות דאורייתא וכתר. לפלא אם כך שהנסמכים להלכה על פסיקת הגר"ד ליאור שליט"א הולכים במסלול ההיקפי סביב כיפת הסלע.

עפ"י הגר"ש גורן זצ"ל ויבדל"א הגר"ד ליאור שליט"א המחמירים במידת האמה קרוב ל-60 ס"מ (58 ס"מ לפי החזו"א) גם אם נעמיד את מקום המזבח במקום כיפת הסלע כך שה"צכרא" ממוקמת בעזרה בפינה דרומית מערבית שבין הכבש למזבח כפי ששיער הגר"ש גורן זצ"ל, יש ממנה עד סוף החיל במערב הר הבית 157 אמה. אם כך, נשאר במערב רק מרווח פנוי של 15.4 אמה מן הכותל המערבי שהם 8.93 מטר בלבד⁷⁷. הרי שאי אפשר שלא לדרוך במקום החיל לפחות, כאשר עוברים בצד המערבי של הר הבית, כיון שמבנים הבולטים לתוך שטח ההר אינם מאפשרים להתקרב כל כך את הכותל המערבי. מעולם לא עלה בדעתו של הגר"ש גורן זצ"ל להתיר מסלול היקפי בהר. הליכה בקבוצה כפי שהולכים העולים להר כיום בצד המערבי, באם המזבח היה בכיפת הסלע, עשויה להכניס את העולים לכל הפחות אל החיל אם לא יותר רח"ל.

לצערנו הרב, רבים מן העולם כיום להר מצטלמים בקבוצה בצד המערבי של כיפת הסלע כשפניהם למערב, במקום שעל פי השערת הגר"ש גורן זצ"ל הדורך שם חייב כרת.

גם בצד המזרחי אי אפשר לילך לחומרא לכל השיטות ולהחמיר במידת האמה כחזו"א. לא מיבעיא לשיטת הרמב"ם הסובר שאבן השתיה בלטה במערב קודש הקדשים, אי אפשר להעמיד את את קודש הקדשים בכיפת הסלע כלל כדברי הרדב"ז. שאם כן לא נותר מקום פנוי של הר הבית והחיל נושק לכותל המזרחי (דבר זה לא ידע הרדב"ז ולא יכול היה לדעת ללא מדידות בשטח ומכאן דחה הגר"ש גורן זצ"ל את קביעת הרדב"ז באופן מוחלט). אלא גם לשיטת רש"י ותוס' שאבן השתיה בלטה באמצע קודש הקדשים, נותרים מטרים בודדים בהם ניתן ללכת מבלי להיכנס לשטח החיל וההולכים בקבוצה לא יכולים לכאורה להינצל מכך.

⁷⁷ ראה ספר הר הבית לגר"ש גורן זצ"ל עמ' רל"ה.

יא. סיכום

עלה בידינו מכל האמור שהנתונים הידועים לנו כיום, אינם מספיקים בשום פנים להכריע בשיטות הראשונים השונות ואין בהם בכדי לפשוט את הספקות הרבים בנוגע למיקומי העזרות והחיל. העובדה שאיננו יודעים בוודאות היכן היה בית המקדש וגבולות העזרות והחיל במיתחם ההר, מותיר את העולים להר בספקות כרת דאורייתא ודרבנן.

תשובת הרדב"ז התירה כניסה אך ורק לגגין ועליות, בתים ופתחים, שאין בהם כל חשש שיכנסו מהם פנימה אל הקודש חלילה ושאפשר לצרף אליהם את הספיקות אותם מעלה הרדב"ז. כניסה להר כפי שעולים כיום מעולם לא התיר הרדב"ז למעשה. עיון בתשובת הרדב"ז כשלעצמה, מלמדת שאין להסתמך עליה בנוגע לעליה כיום.

גם קביעתו של הרדב"ז שכפת הסלע הוא מקום קודש הקדשים, לא נתקבלה להלכה ולמעשה על ידי גדולי ירושלים בדורות האחרונים, אם מפאת הסתירות הרבות לקביעה זו בתשובת הרדב"ז עצמה ואם מפאת הקושיות על שיטה זו.

למעשה, מלבד הכניסה לגגין ועליות הנזכרת בתשובת הרדב"ז (דבר שאיננו סותר את קביעת הכפ"פ) מסתבר שלפחות מימיו של הכפתור ופרח נזהרו ישראל מליכנס אל הר הבית כולו. לעומת תיאורים כאלה ואחרים שיש לפרש באופנים שונים, בעל הכפתור ופרח כותב בפירוש כי נהגו כל ישראל להגיע עד לשערי הר הבית ולא להיכנס יותר מכך – "וכן עמא דבר". גם מו"ז זצ"ל כך תיאר לי בפירוש, שכן היה מקובל בירושלים העתיקה שלא להיכנס לשטח הר הבית כלל, גם במקום שהיה אפשר לעשות כן לאחר טבילה. וכך כתבו עוד גדולי ירושלים כבעל הציץ אליעזר זצ"ל ואחרים.

לא מתקבל על הדעת שלרדב"ז היתה מסורת הלכתית בדבר מיקום קודש הקדשים. הזיהויים השונים של נוסעי המסעות במשך הדורות על פי המקובל והרווח, אינם עולים בקנה מידה הלכתי. כך מבואר גם בדברי רבינו עובדיה מברטנורא בן דורו של הרדב"ז. קביעתו של הרדב"ז אם כך, מתבססת ככל הנראה על ההנחה שמקום קה"ק היה במקום הגבוה ביותר בהר, דבר שכשלעצמו שנוי במחלוקת. בדרך אחרת נראה לומר, שהרדב"ז מעולם לא התיימר לזהות באופן מוחלט את מקום קה"ק במקום כיפת הסלע כפי שעולה מסוף התשובה. שהרי הרדב"ז נצרך לצרף עוד ספיקות על מנת להתיר כניסה למקום שהוא עצמו קבע בוודאות שנמצא מספיק רחוק מכיפת הסלע. אם כך התשובה כולה עוסקת בדיני צירוף ספיקות ובמקומות שיצאו מכלל ספק לענין זה, ביניהם גם הכותל הדרומי, כפי שהתבאר בגוף המאמר. ואכן מדברי בעל הכפתור ופרח עולה בבירור כי לא היתה כל מסורת הלכתית לכך שמקום קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע וכי לשיטתו מקום הר הבית והעזרות הם דווקא בדרום המיתחם היכן שדורכים רגלי העולים כיום אל ההר.

מידעות טופוגרפיות וממדידות בשטח שיש לנו כיום ולא היו לעיני הרדב"ז מתברר כי קביעת הרדב"ז שכפת הסלע היא מקום קדש הקדשים, יוצרת קשיים רבים ואף סותרת לכאורה דברי חז"ל וראשונים ואף את דברי הרדב"ז עצמו. באם ננקוט שהסלע שתחת הכיפה היא הסלע שבלטה בקודש הקדשים הרי שטופוגרפית בהצבת המקדש אין מקום לכיפין על גבי כיפין בעזרות. אף שבמשנה וברמב"ם מפורש שתחת כל העזרות היה כיפין על גבי כיפין. בנוסף לכך על פי כל הראשונים וכן דעת הרדב"ז עצמו (מלבד דעה יחידה של הריצב"א) הצבת האבן שבכיפת הסלע בקדש הקדשים אינה מאפשרת את הצבת המקדש מבלי שהחיל יהיה נושק באופן מלא לכותל המזרחי או רחוק ממנו מספר מטרים מועט דבר שכמובן לא יתכן. מה גם שעל פי המהר"ח אלפאנדארי בספר דרך הקדש גם הריצב"א סבר כשאר הראשונים ולמעשה לא קיימת דעה כזו בראשונים. אי אפשר כמובן להכריע להלכה במחלוקת ראשונים נגד הרמב"ם, רש"י, רשב"ם, תוס' ושאר ראשונים (ואף נגד הרדב"ז עצמו שנקט להלכה כרמב"ם בזה) כל עוד הדבר ניתן לבירור במציאות ועתיד להתברר בעז"ה.

גם אם נקטין את האמה וננקוט כשיטה יחידה בראשונים הצבת המקדש בצורה סבירה (כפי שעשה הרב זלמן קורן שליט"א בדגם) תגרוור בהכרח העמדה לא ישרה של עזרת נשים תקטין אותה ואת לשכותיה דבר שנסתר מדברי חז"ל במשנה. מלבד זאת בביאור פשט המשנה במסכת כלים ביארו הר"ש והרמב"ם שאבן סלע של ההר בלטה בלשכת הנזירים. העמדה טופוגרפית של המקדש כאשר קודש הקדשים הוא בכיפת הסלע מגלה שמקום לשכת הנזירים גבוה מטרים רבים מעל אבן הסלע של ההר.

לו יצויר שאפשר היה להסתמך על קביעת הרדב"ז בדבר כיפת הסלע להלכה, הרי שלא נמצא את ידינו ואת רגלינו בעליה להר כל עוד איננו יודעים את מיקומו המדויק של החיל. כל גדולי הפוסקים בדורות הקודמים נקטו שאיסור הכניסה של טמא מת לחיל קיים גם בזמן הזה. לפי רבינו חננאל, וכן משמעות דברי הרמב"ם כפי ביאור אחד של המהר"י קורקוס וכפי שנקט מו"ז זצ"ל, איסור הכניסה לחיל הפתוח לעזרות הוא מדאורייתא. אין אנו יודעים את גודלו של החיל מצפון ומדרום לעזרות שבהכרח היה גדול מעשר אמות. ואם כן יש לנקוט לחומרא ככל ספק דאורייתא. גם במקום שבו איסור הכניסה לחיל הוא מדרבנן, יש לנקוט לחומרא כיון שהספק עוד יכול להתברר (ויתברר בעז"ה בקרוב), וספק חסרון ידיעה שכזה, אף שהוא לכל הדור, לכו"ע (לא מיבעיא לדעת הש"ך, הב"ש הפר"ח ועוד, אלא גם לדעת הט"ז) יש לנקוט בו לחומרא כפי שפסק השו"ע בנוגע ללחל (יעו"י בט"ז יו"ד סימן פ"א סק"ג ובסימן צ"ח סק"ו).

נסיון למצוא מקום פנוי מן העזרות בדרום המיתחם על פי המשנה במידות – "רובו מן הדרום" איננו מספיק משום שהר"ש והרא"ש פירשו שרובו מן הדרום מתייחס אל בניין הלשכות של המקדש שנבנה ברובו מדרום ת"ק אמה המקודשים. גם לשיטת הרמב"ם במידת אמה של הגר"ח נאה אין מספיק מקום לילך מבלי לדרוך לפחות בחיל. בצד הדרומי של ההר אי אפשר ללכת בצמוד לקירות בגלל מסגד אל אקצא וממילא בצירוף הספק במיקום החיל, יתכן שהעולים מן הדרום עוברים על איסורי דאורייתא ודרבנן לכל הפחות ושמה אף יותר מכך רח"ל. גם בנושא זה לא נוכל להכריע במחלוקת הראשונים כל עוד לא נברר זאת במציאות כפש"כ לעיל.

היוצא מכל הנ"ל, שעוד מבלי להתייחס אל סוגיית הטהרה, ומיגדר מילתא, העולים אל ההר כיום אינם יכולים להימלט מלהיכנס לספקות דאורייתא ודרבנן ושמה אף ספקות כרת רח"ל. כלדהלן:

בחלק הדרומי משער המוגרבים ועד הצד המזרחי הדורכים בהר עלולים לעבור על איסורי דאורייתא ודרבנן ושמה אף על איסורי כריתות. הגאון הרב שלמה גורן זצ"ל סבר שיש לחשוש להלכה שמא הת"ק אמה המקודשים היו בדרום מיתחם הר הבית. ואכן נראה מדברי בעל הכפתור ופרח שהת"ק אמה המקודשים היו בדרום. מסגד אל אקצא (ועוד מכשולים) אינם מאפשרים להצמד אל הכותל הדרומי. לפיכך לדעת הרא"ש והר"ש הסוברים שרוב בנין הלשכות היה בדרום הת"ק אמה המקודשים, ההולכים בדרום דורכים בקודש. אם הנחת היסוד של הרא"ש היא שהמקדש היה במרכז הת"ק אמה המקודשים הרי שמיקום העזרות הוא לכל היותר כעשר מטר מן הקצה הצפוני של מסגד אל אקצא, כך שההולכים בקבוצה ואינם נצמדים ממש אל קיר אל אקצא עלולים חלילה להכשל בכרת. באם הנחת היסוד נובעת מן הפסוק "כמבונה עליו מנגב" איננו יודעים עד כמה היה בנין הלשכות בדרום, יתכן שהמקדש היה במיקום דרומי עוד יותר והליכה צמודה לא תועיל. בכל מקרה, כל ההולכים, גם הנצמדים אל קיר מסגד אל אקצא אינם יכולים להמלט לכל הפחות מאיסור כניסה אל החיל שעל פי רבינו חננאל והבנת הראב"ד בדעת הרמב"ם איסורו מדאורייתא בחלק הפתוח לעזרות. כמו כן, כל העולים להר בצד הדרומי עלולים להכשל באיסור כניסה אל עזרת הנשים בחלק המזרחי של המתחם.

כל זה כאשר מידת האמה היא 58 ס"מ, אולם אם מקטינים את האמה כאשר מידתה 48 ס"מ כדעת הגר"ח נאה זצ"ל, ומחמירים למצוא את המקום המינימלי הפנוי מעזרות בדרום, אפילו לדעת הרמב"ם בהכרח דורכים במקום הקדש. בשיעור אמה של 48 ס"מ קצהו הצפוני של מסגד אל אקצא נמצא כחמש מטר דרומית למקום העזרות. אי אפשר להכנס דרך שער המוגרבים ולא לדרוך לכה"פ במקום החיל.

בחלק המזרחי. באם נסבור כרדב"ז שאבן השתיה היא בכיפת הסלע ונקוט לחומרא במידת האמה כפי שסובר הגר"ד ליאור שליט"א, לדעת כל הראשונים מלבד הריצב"א, יש להיצמד אל הכותל המזרחי בכדי לא להכנס למקום החיל. גם אם ננקוט לפי הריצב"א המעמיד את אבן השתיה בצד המזרחי של קודש הקדשים, כל העולים צפונה בצד המזרחי של ההר בהכרח דורכים במקום החיל המשוער על פי הר"ז קורן שליט"א.

בחלק הצפוני היות ואיננו יודעים את גודל החיל, קיים ספק דרבנן (או דאורייתא כנ"ל) שיש לילך בו לחומרא.

בחלק המערבי, באם מקום המזבח הוא בכיפת הסלע כפי שכתב הגר"ש גורן זצ"ל וכפי שמסתפק הגר"ד ליאור שליט"א, אי אפשר להמלט מלדרוך במקום החיל. זאת משום שהמקום הפנוי מן החיל הוא כשמונה מטר (באמה בת 58 כפי שסובר הגר"ד ליאור שליט"א). אין אפשרות להצמד אל הכותל המערבי בגלל מבנים הקיימים שם. ואם הולכים בקבוצה יתכן שנכנסים למקום אחורי בית

הכפורת רח"ל. אם נעמיד את מקום המזבח בכיפת הסלע קצת יותר מערבה, הרי שכל ההולכים בצד המערבי בהכרח דורכים בעזרה אחורי בית הכפורת.

נראה שהגיעה העת, שתלמידי חכמים (מכל הזרמים והשיטות השונות בנושא זה) שידם רב להם בהלכה יתכנסו ויתדיינו יחד וינסו לטכס עצה כיצד אפשר לדאוג לחיזוק ריבונותנו בהר בית ה', וכיצד להתקרב אל משאת נפשנו בנין בית המקדש על מכונו במהרה בימינו, וזאת מבלי לגרום חלילה מכשלה לרבים, ומבלי להכנס לספקות איסורים חמורים⁷⁸. ינחנו השם במסילה העולה בית א-ל, נעלה לציון ברינה ונזכה לחזות בקרוב בבנין אריאל, עת ישובו כהנים לעבודתם ולווים לשירם ולזמרם.

---

⁷⁸ בנוגע לעצם התועלת שבעליה להר על מנת לחזק את ריבונותנו במקום, נדמה שאין חולק על כך שלא נוכל להתיר איסורים מוחלטים (דאורייתא ודרבנן) רק מכח השערה שעליה להר תועיל במאבק שעשוי להתקיים בעתיד על ההר. לגופו של עניין גם ביחס לשאלת התועלת שבעליה להר באופן שבו עולים כיום, אמר לי מו"ר זצ"ל דברים ברורים, הנוגעים בין השאר לדעת תורה ולהתבוננות נכוחה על המציאות אך אין כאן המקום להרחיב בזה.